

HABİL QURBANOV

**ƏMƏLİN CİNAYƏT OLMASINI İSTİSNA
EDƏN HALLARIN CİNAYƏT-HÜQUQİ
XARAKTERİSTİKASI**

BAKI – 2014

Elmi redaktor:

R Ə Y Ç İ L Ə R: 1.

2.

3.

Habil Surxay oğlu Qurbanov, hüquq elmləri doktoru, professor

“Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların cinayət-hüquqi xarakteristikası”,

Monoqrafiya cinayət hüququ elminin mərkəzi mövzularından biri olan əməlin cinayət olmasını istisna edən halların cinayət-hüquqi tədqiqi və təhlilinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin əsaslı şəkildə təzələnməsindən sonra adı çəkilən problemin tədqiqi və həlli ilə bağlı son dərəcə az təhlillər aparılmışdır və müasir tələbatlar baxımından onları kifayətedici hesab etmək olmaz. Odur ki, müəllif kitabda mövzunun tarixi aspektlərinə, qeyd edilən halların anlayışına, onların sosial-hüquqi təbiətinə və əhəmiyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Monoqrafiya ali məktəblərin hüquq fakültələrinin tələbələri, müəllimləri və doktorantları, habelə müasir cinayət hüquq elminin Ümumi hissəsinin nəzəri problemləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ
I FƏSİL.	ƏMƏLİN CİNAYƏT OLMASINI İSTİSNA EDƏN HALLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ.....
	Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların formalaşmasının tarixi aspektləri.....
	1.2. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların anlayışı...
	Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların sosial- hüquqi təbiəti və əhəmiyyəti.....
II FƏSİL.	ƏMƏLİN CİNAYƏT OLMASINI İSTİSNA EDƏN HALLARIN NÖVLƏRİ.....
	2.1. Zəruri müdafiə.....
	2.2. Cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması...
	2.3. Son zərurət.....
	2.4. Əsaslı risk.....
	2.5. Əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi.....
NƏTİCƏ
ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Cinayət hüququ müasir hüquq elminin sahələrindən biri olmaqla, cinayətkarlıqla mübarizədə özünəməxsus yeri və rolu olan təməlli hüquq elmidir. Cinayət qanunvericiliyi istisnasız olaraq bütün dünya dövlətlərinin qanunvericilik sistemində xüsusi çəkiyə malikdir. Cinayət qanunvericiliyi digər qanunvericilik sahələrinin önündə addımlayan sahədir ki, bu da cinayətkarlıqla səmərəli mübarizənin tələbatlarından irəli gəlir.

Azərbaycan respublikasında XXI yüzilliyin lap başlanğıcından aparılan və hazırda da tədricən davam etdirilən hüquqi islahatlar, o cümlədən qanunvericilik və məhkəmə islahatı ölkənin hüquqyaratma fəaliyyətinin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Qanunvericiliyin bütün digər sahələri kimi, cinayət qanunvericiliyinin də köklü dəyişikliklərə uğradılması və təzələnməsi cinayət hüququ elmində hələ də mövcud olan bir sıra problemlərə yenidən diqqət yetirilməsini zəruri etmişdir. Qanunvericiliyin yeni müddəalarla zənginləşdirilməsi və onun məzmununun nəzərə çarpacaq dərəcədə demokratikləşdirilməsi cinayət hüquq normalarının günün tələbləri səviyyəsinə qaldırılmasını və bir çox normaların, o cümlədən konkret cinayət hüquq institutlarının (əməlin cinayət olması aradan qaldıran hallar institutu) əsaslı surətdə nəzərdən keçirilməsi zərurətini yaratmışdır.

Bütövlükdə cəmiyyətin, yaxud insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı sferalarında ictimai tərəqqinin zəruri şərtlərindən birini eksperimentləşdirmənin yeni, qeyri-ənənvi üsul və metodlarının tətbiqi təşkil edir. Meydana çıxan problemlər yalnız yeni texnologiyadan istifadə etməklə uğurla həll edilə bilər. Məhz yeni texnologiya proseslər ən yeni sistemlərin tətbiqini zəruri edir.

Cinayət hüququnun elmi-nəzəri problemləri içərisində mütəxəssislərin görüş dairəsi daxilində olan məsələlərdən biri əməlin cinayət olması aradan qaldıran hallardır. Bu, həmişə aktual problemlərdən biri olmuş, problemin həlli ilə bağlı olaraq müxtəlif illərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin sahədə elmi tədqiqatlar bu gün də davam etdirilir, lakin fikrimizcə, belə tədqiqatlarla

kifayətlənmək olmaz. Ona görə ki, dünyanın müasir qlobal problemləri, habelə sürətli inteqrasiya prosesləri ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi, elmi-nəzəri tədqiqatlar sferasında da novellaların axtarışını və onların üzərində ətraflı təhlillər aparılmasını tələb edir. Bu həm də beynəlxalq standartların müasir tələbatlarından irəli gələn amillərdən biri qismində çıxış edir.

Hüquqi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılan bu əsərdə əməlin cinayət olmasını istisna edən halların formalaşmasının tarixi aspektləri, belə halların anlayışı, sosial-hüquqi təbiəti və siyasi-hüquqi əhəmiyyəti kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsi qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində müəyyən edilmişdir və bununla yanaşı, müəllif qarşısında duran məqsəd və ondan irəli gələn vəzifələr həmin problemlə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların da mövqeyini təhlil etməkdən ibarətdir.

İctimai təhlükəli əməlin cinayət olduğunu aradan qaladıran hallar cinayət qanunvericiliyi ilə dürüst müəyyən edilmişdir və bu bərdə cinayət qanununda birbaşa göstəriş də nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə, ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir (Azərbaycan respublikası Cinayət Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsi)¹.

Yuxarıda göstərilən hallar törədilmiş əməlin həm ictimai təhlükəli-liyini, həm də onun hüquqaziddiliyini aradan qaldırır. Azərbaycan Respublikasının əvvəllər qüvvədə olmuş Cinayət Məcəlləsinin 13 və 14-cü maddələrində, habelə Qazaxıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 13 və 14 cü maddələrində (bu məcəllələr 1960-cı ildən qanuni qüvvəyə minmiş və SSR İttifaqının süqutundan sonra öz qüvvəsini itirmişdir) yuxarıda göstərilən hallardan yalnız ikisi – zəruri müdafiə və ona zərurət nəzərdə tutulurdu.

¹ Bundan sonra qısa şəkildə AR CM göstəriləcək.

Lakin ictimai münasibətlərin artım sürətinə müvafiq surətdə hüquq amünasibətlərinin də intensiv inkişafı qeyd edilən halların dairəsinin genişlənməsi ilə müşayət olunmaya bilməz. Belə ki, əməlin cinayət olmasına istisna edən halların inkişaf ənənələri bu halların da sayının çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Tərədilmiş hərəkətin cinayətkar hərəkət olduğu istisna edən halların inkişaf ənənəsi yalnız zəhərət sadə görünə bilər. Lakin bu ənənənin özünəməxsus əhəmiyyətli cəhətləri vardır. Göstərmək zəruridir ki, hüququn inkişafı və buna uyğun olaraq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ənənəsi öz növbəsində bunda təzahür edir. Cəmiyyətdə hər hansı fərdin müəyyən bir davranışının qanunvericilik norması olmasından, yaxud onun kriminallaşdırılmasından ötrü hansısa hərəkət və ya hərəkətsizlik faktları baş vermiş halların müəyyən sayı və dairəsi üçün tipik olmalıdır.

Sosial təhlükəli əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar bəzi əlahiddə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilir, yaxud fərqlənilirlər. Lakin belə hallar özünün bütün dolğunluğu və məzmununun bəzi cəhətləri, habelə hüquqi spesifikliyi ilə öz aralarında qəti sərhədlərlə ayrılırlar. Bu da öz növbəsində bir sıra mühüm müstəqil əlamətlərin müəyyən olunmasını tələb edir. Bunlar əməlin cinayət olmasını istisna edən hər bir hal haqqında ayrıca şəhadət verən əlamətlərdir. Belə ki, halların birində rast gəlinən əlamətə digərində heç də təsadüf edilmir. Bu isə onu müstəqil hal kimi xarakterizə edir.

Cinayət hüququnun müstəqil institutlarından biri kimi, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların öyrənilməsi və tədqiqində diqqət yetirilməli olan cəhətlərdən biri onların hüquqi baxımdan spesifik olan əlamətlərinin düzgün və dürüst qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məhz belə qiymətləndirmə zamanı konkret əlamətin hansı hala aid olduğunu obyektiv və dürüst şəkildə müəyyən etmək olar.

Cinayət hüququ nəzəriyyəsində və qanunvericilik təcrübəsində əməlin cinayət olmasını istisna edən halların əlamətlərinin fərqləndirilməsi ilə bağlı fikir mübadilələrinə və diskussiyalara tez-tez rast gəlinir. Ə bəzi məqamlarda ortaq

məxrəcə gəlinə də, lakin ziddiyyətli və üst-üstə düşməyən fikirlər də mövcuddur. Oxuculara təqdim edilən bu monoqrafiyada müəllif həmin oxşar və ziddiyyətli fikirlərə də xüsusi diqqət yetirir və bəzi qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilir.

Belə bir cəhəti də göstərmək lazımdır ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun məzmunu ilə bağlı mürəkkəb məsələlər kompleksinin işlənilib hazırlanması zamanı ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində, bütövlükdə hüquq ədəbiyyatında hələ də hüquqi dövlətin formalaşması, cəmiyyətin demokra-tik-ləş-dirilməsi prosesləri, habelə bir çox müsbət, həm də vətəndaşların sosial və siyasi fəallığında bir sıra mənfi təzahürlərin artması halları kifayət qədər nəzərə alınmamışdır. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycan Respublikasının hazırkı sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və elmi-mədəni yüksəliş səviyyəsi ölkənin hər bir vətəndaşından insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə doğru məqsədyönlü meyl tələb edir.

Bir sözlə, elmi-nəzəri tədqiqatların və praktiki ənənələrin inkişafı müasir mərhələdə mövcud olan və təzə yaranmış yeni mövqeli problemlə situasiyaların daha geniş əsaslar üzərində həlli üçün əlverişli zəminlər hazırlamışdır. belə zəminlərdən məqsədəuyğun istifadə olunması və onların düzgün məxrəyə yönəldilməsi dövlətin hüquq siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrin tərkibinə daxildir.

Şübhəsiz ki, hər şeydən əvvəl, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinə lazımi aydınlıqlar gətirilməsinə nail olmaq haqqında edir. Hazırkı mərhələdə müqayisəli cinayət-hüquqi tədqiqatların əldə edilmiş elmi nəticələrindən və istintaq məhkəmə praktikasının ümumiləşdirmələrindən daha geniş planda istifadə etmək olar.

Digər mühüm cəhətlərdən biri əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar arasında ayrıca sərəhdələrin müəyyən edilməsi yollarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu da az əhəmiyyət kəsb etməyən problemlərdən biridir. Həmin problemin kompleks həlli çox vacibdir.

Əvvələn, ona görə ki, indii Azərbaycan respublikasında yeniləşdirilmiş cinayət qanunvericiliyi qüvvədədir və hələ də bir sıra cinayət qanunlarının təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirilir. Elə bu baxımdan da cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ancaq yeni cinayət hüquq normalarının axtarılmasını, yaxud indiki inkişaf prosesində gərəksiz olan köhnəlmiş normaların ləğv olunmasını deyil, həm də məhkəmə təcrübəsində tətbiq edilməsi xeyli çətin olan normaların dəqiqləşdirilməsi və dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Fikrimizcə, ilk növbədə cinayət tərkiblərinin məzmununa xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İkincisi, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların spesifik əlamətlərinin bitkin həcmnin müəyyən edilməsinə nail olunmalıdır. Belə əlamətlərin düzgün müəyyən edilməyidiyi hallarda işin qanuni, əsaslı və ədalətli sonluğuna inam azalır. Nəzərə almaq zəruridir ki, hər bir konkret iş ilk növbədə özünün düzgün həllini tələb edir. Bu isə hüquq qaydası və qanunçuluğun etibarlı surətdə təmin olunmasının mühüm amillərindən biri qismində çıxış edir.

Müəllif həmin tədqiqat əsərində xatırladılan məsələlərin üzərində daha ətraflı dayanmağa səy göstərmişdir.

I FƏSİL

ƏMƏLİN CİNAYƏT OLMASINI İSTİSNA EDƏN HALLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1.1. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların formalaşmasının tarixi aspektləri

Cinayət hüququ elmi müddəalarının formalaşmasına dair tarixi materiallardan aydın olur ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar məcmu halda və eyni vaxtda formalaşmışdır. Bu halların bəziləri cinayət hüquq normalarının təşəkkülünün erkən dövrlərinə (məsələn, zəruri müdafiə, bir qədər sonra isə son zərurət), digərləri (o cümlədən, əsaslı sərəncamın yerinə yetirilməsi) isə sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Bununla bağlı diqqəti cəlb edən ən ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən halları özündə ehtiva edən cinayət hüquq normalarının hər biri özündə hüququayğun, sosial faydalı davranış qaydasını ehtiva edir. Deməli, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar hər hansı sivil cəmiyyətdə mövcud olan hüquqi şüurun və cinayət hüquq yaradıcılığının məhsulu, habelə cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin pozitiv göstəricilərindən biridir. Məhz buna görə də əməlin cinayət olmasını istisna edən halların tarixi aspektlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl, ümumiyyətlə cinayət-hüquq yaradıcılığının bəzi məqamları üzərində bir qədər əsraflı dayanmaı məqsədəuyğun sayırıq.

Tarixi mənbələrə görə, hüquqi şüurun və cinayət hüquq yaradıcılığının formalaşması dövlət və hüququn təşəkkülü ilə bağlıdır. Dövlətin və hüququn mövcud olmadığı ibtidai insan cəmiyyətində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə adətlər, vərdişlər və qismən də dini normalar, habelə əxlaq normaları xidmət etmişdir. Buna görə də ibtidai icma dövründə hüquqi şüur və cinayət –hüquq (baxmayaraq ki, qədim insanlır arasında da kriminal əməllərin baş verməsi istisna

olunmur, lakin ibtidai insan törətdiyi əməllərin mahiyyətini dərk edəcək şüur səviyyəsinə malik deyildi) yaradıcılığı haqqında danışmaq qeyri-mümkündür.

Bəşəriyyətin inkişaf tarixində növbəti böyük pillə quldarlıq formasıyasına keçidlə başlanır. Quldarlıq ictimai-iqtisadi formasıyası insan cəmiyyətinin inkişafında irəliyə doğru mühüm bir addım idi. Cəmiyyətin antoqonist siniflərə parçalanması ictimai münasibətlərin tənзимini mürəkkəbləşdirmiş, sosial-siyasi həyat ideologiyalar meydanına çevrilmişdir.

Deməli, siyasi və hüquqi təlimlərin meydana gəlməsi cəmiyyətin siniflərə parçalanması prosesində təşəkkül tapan dövlətin və hüquququn yaranmasının qanunauyğun nəticəsidir. Müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərində yaradılmasında ayrı-ayrı ölkə və xalqların mütəfəkkirlərinin iştirak etdiyi siyasi və hüquqi təlimlərin bünövrəsi məhz quldarlıq quruluşunda qoyulmuşdur². Beləliklə, quldarlıq formasıyası insan cəmiyyətinin inkişafında elə bir pillə olmuşdur ki, sonrakı formasıyalarda müxtəlif mövqelərdən təhlil edilən siyasi-hüquqi problemlərin və konsepsiyaların əsası məhz həmin formasıyada qoyulmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatından haqlı olaraq qeyd edilir ki, siyasi və hüquqi nəzəriyyələr tarixində mütərəqqi fikirlərin təşəkkülü gedışində «əbədi problemlər»³ formalaşmışdır. Bir çox mütəfəkkirlər həmin tarixi varisliyə sadıq qalaraq siyasi və hüquqi problemlərin təhlilinə öz layıqlı töhfəsini vermişdir.

Qədim Şərq həmin problemlərin meydana gəldiyi ilk region olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, cəmiyyətin antaqonist siniflərə parçalanması ilk dəfə Şərqdə baş vermişdir. İ.M.Dyakonov göstərir ki, cəmiyyətin siniflərə bölgüsünün dünyada ilk dəfə Qədim Şumerdə və Misirdə baş verməsi prosesinin öz xüsusiyyətləri olmuşdur. Müəllif bu xüsusiyyətləri Qədim Şərq cəmiyyətinin iqtisadi münasibətlərinə aid etmişdir. O, qeyd edir ki, Şumerdə iqtisadi münasibətlər iki sektora bölünmüşdür. Sektorun birinə iri təsərrüfatlar və

² Quliyev A.İ. Qədim Şərq quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir. Bakı, Nurlan, 2006, s. 4.

³ История политических и правовых учений (Древний) мир. М., 1985, с. 20.

yananmaqda olan dövlətin vəzifəli şəxsləri, digərinə isə icma özünüidarə orqanlarında iştirak edə nazad əhalinin torpaqları daxil idi⁴.

Göründüyü kimi siyasi-hüquqi fikirlər birdən-birə yaranmamışdır. Bu fikirlərin təşəkkül tapmasının tarixi kökləri sinifli cəmiyyətin yaranmasının ən dərin qatlarına aparıb çıxarır. Sinifli cəmiyyətin ən erkən çağlarında dövlətin və hüququn mənşəyi haqqında qədim fikirlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, «dövlət» anlayışının müasir izahı qədim müəlliflərin müəahizələrində şərti mənə daşmışdır. Daha dəqiq desək, «dövlət» termini tarixi dövrə və şəraitə uyğun olaraq qədim terminlə ifadə olunmuşdur. Bunu eynilə «hüquq» termininə də aid etmək olar. Bu baxımdan cinayət hüququnun tarixinə aid olan bir çox terminoloji istilahlər da istisnalıq təşkil etmir. Məsələn, qədim Avestanın «Vendidad» hissəsində «cinayət» termini «div» sözü ilə adlandırılmışdır. Yaxud qədim yunanlar «ədalət» i «dike» termini ilə ifadə etmişlər.

Qədim şərq sivilizasiyası dünyanın mənəvi mədəniyyət xəzinəsini Babilistanın «Hammurapi Qanunları», Hindistanın «Manu Qanunları», Azərbaycanın «Avesta» kimi hüquqi abidələri ilə zənginləşdirmişdir. Bu abidələrdə cinayətlər və digər hüquq pozuntuları haqqında məlumatların verilməsi, habelə cinayət və cəzaların konkret növləri haqqında danışılması maraq doğurmaya bilməz.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, Qədim Şərq qurldarlıq dövlətlərində yaranan siyasi və hüquq fikrin ruhuna mütərəqqilik, maarifçilik xüsusiyyətləri hakimdir. Bu mütərəqqilik yeni cəmiyyət, kamil insan yaratmaqdan, yer üzündə xeyirxahlığı və ədaləti...qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Ədalətli cəmiyyət və dövlətə dair ideyalar Qədim Şərq siyasi-hüquqi fikrinin nüvəsini təşkil edir⁵.

Bizim eranın əvvəllərində Şərqi Romada monarxiya idarəçilik formasının təşəkkülü və tədricən möhkəmlənməsi, cəmiyyətin idarə edilməsinin sosial-siyasi bazasının xeyli məhdudlaşmasına səbəb olur. Qurldarlıq cəmiyyətinin dağılmağa başladığı və ilkin feodal münasibətlərinin yarandığı şəraitdə sosial ziddiyyətlər

⁴ Дьяконов И.М. История древнего мира, кн. 1, М., 1983, с. 36-37.

⁵ Quliyev A.İ. Qədim Şərq qurldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir. Bakı, Nurlan, 2006, s.44.

kəskin xarakter almış, bu da öz növbəsində ictimai təhlükəli əməllərin dairəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Kriminal əməllər öz məzmununu saxlamaqla, tədricən formasını dəyişməyə başlamışdır.

Qədim klassik dövrün obyektivizmi və intellektualizmi ilə bağlı fəlsəfi təlim insanı təbiətin hissəsi kimi, onu təbiətin obyektiv qanunlarını dərk etməyə və ona tabe olmağa çağırırdı. Təbii hüquq yaradıcılığı qeyd edilən müddəaya söykənirdi. Bunun əksinə olaraq orta əsr fəlsəfəsi volyuntarizmə əsaslanırdı. Bu təlim insanı təbiətə qarşı qoyur. Guya aradanın müdrikliyini insanlar dərk etməyə də bilər, lakin onları qəbul etməlidir. Bu səbəbdən də orta əsr cinayət-hüquq yaradıcılığı varlığın idrakına deyil, yaradanın iradəsinə istinad edirdi⁶.

Məlum olduğu kimi, insanlığın bütün tarixi ərzində inqilabi dəyişikliklərin əsası qismində qiymətləndirilən Avropa İntibahı incəsənət, ədəbiyyat və elm sahəsində köklü sıçrayışlara səbəb olmaqla yanaşı, siyasi-hüquqi fikir tarixinə də dövlətin və hüququn mənşəyinə dair təbii hüquq nəzəriyyəsinin (ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin) əsasını qoyan hadisə kimi daxil olmuşdur. Eyni zamanda cinayət-hüquqi ideyaların, cinayət-hüquqi şüurun inkişafında diqqət mərkəzində duran pillə məhz İntibah dövrüdür. İntibah dövrü əsasən XII-XVI əsrləri (təsviri sənətin, ədəbiyyatın və elmin müxtəlif sahələri ilə bağlı) əhatə edir. Dövlət və hüquqla bağlı yeniliklərin meydana gəlməsi isə adətən, XVI-XVIII əsrlərə aid edilir. Belə ki, XIVVV əsrin sonuna doğru feodal münasibətlərinin öz yerini formalaşmaqda olan burjua münasibətlərinə verməsi prosesi gedirdi. Dövlət və hüquq haqqında nəzəriyyələr teologiyadan ayrılaraq elmi-empirik müstəvi üzərinə çıxarılırdı.

İntibah dövrünün siyasi-hüquqi fikrində və onun inkişafında həmin dövrdə meydana gəlmiş **təbii hüquq məktəbinin** nümayəndələri əhəmiyyətli rol oynamışlar. Həmin məktəbin görkəmli nümayəndələrindən biri Huqo Qrotsi olmuşdur. O da müasirləri kimi kilsə qanunvericiliyini (kanonik hüququ) qətiyyətlə rədd etmiş, inkvizisiyanı kəskin tənqiddə məruz qoyaraq qanunvericiliyin, xüsusilə də cinayət qanunvericiliyinin sistemi, cəmiyyətdə baş verən hərəkətlərin,

⁶ Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, Qanun, 1996, s. 7-8.

davranışların kriminallığı ilə bağlı məsələlərə dair qiymətli təkliflər irəli sürmüşdür.

H.Qrotsi hüquqi görüşlərində diqqəttəlayiq yer tutan problemlərdən biri «**təqsir**» məsələsidir. Onun fikrincə, əməlin kriminallığı müəyyən edilərkən qanunverici həm də təqsir elementindən müəyyənədedici meyar qismində istifadə etməyə borcludur. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, məsuliyyətin fərdiləşdirilməsinə cinayətin törədilməsində rəhbər tutulan motivin nəzərə alınmasına dair tövsiyə⁷ ilk dəfə onun tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, Qrotsi cinayət qanunvericiliyinin sisteminin qurulmasında, ayrı-ayrı əməllərin kriminallığının müəyyən edilməsində subyektiv meyarlara daha çox istinad edir. Məsələn, onun fikrincə, daha az təqsirlə törədilən əmələ görə, əgər bunu cəmiyyətin mənafeyi tələb edərsə, daha ciddi cəza təyin edilə bilməz.

XVII əsrdə Avropada cinayət-hüquqi ideyaların inkişafına Benedikt (Barux) Spinozanın hüquqi görüşlərinin müsbət təsiri olmuşdur. O da Hüqo Qrotsi kimi kilsə qanunvericiliyinin əleyhinə çıxmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, cinayət qanunvericiliyi mütləq ideya əsasında yaradılmalıdır. Cinayət qanunvericiliyi ədalət prinsipinin tələblərinə əsaslanmalı, verilən qanunlar şəxsiyyətin toxunulmazlığını təmin etməli və sosial həyatın sərbəst zəruri inkişafına təminat yaratmalıdır. Təqdirəlayiq cəhətdir ki, bu gün müasir hüquqi terminologiya ilə «zəruri müdafiə» kimi işlədilən terminin siyasi və hüquqi təlimlər tarixində «özünüqoruma», yaxud «özünümüdafiə» istilahları ilə ilk dəfə işlədilməsi məhz Spinozaya məxsusdur.

XVIII əsr Pvrpada bütövlükdə siyasi-hüquqi fikrin, o cümlədən cinayət-hüquqi ideyaların tərəqqisində dönüş dövrü olmuşdur.məhz bu dövr qanunvericilik və cinayət hüququ nəzəriyyəsinin inkişafı tarixinə Çezare Bekkaria, İyeremeya Bentam və Ş.L.Monteskye kimi görkəmli mütfəkkirlər vermişdir.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstəriilir ki, Monteskye orta əsr despotik qanunvericiliyinin amansızlığını və onun xalqa zidd xarakterini ifşa etmişdir. O,

⁷ Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, Qanun, 1996, s. 74.

bununla bağlı olaraq yazırdı ki, despotik dövlətlərdə qanun yoxdur, burada məhkəmə özünü qanunla əvəz edir. Monarxist dövlətlərdə isə qanun dürüst işləyən yerlərdə yaşayır. O yerdə ki, qanun dəqiq deyil, abstrakt xarakterdədir, burada qanunun ruhunu məhkəmə müəyyən edir⁸.

Ş.L.Monteskye qanunvericiliyin xalqın ruhuna uyğun olması tələbini irəli sürürdü. Mütəfəkkir qeyd edirdi ki, qanun hazırlanarkən və verilərkən xalqın idrak səviyyəsi onu qəbul etməyə hazır olmalıdır. Monteskye cinayət qanununun hazırlanmasında və qəbulunda xalqın şüur səviyyəsinin (hüquq düşüncəsinin) nəzərə alınmasını tövsiyə edir⁹. Onun fikrincə. Qanunun hazırlanmasında onun daha təsirli olması üçün xalqın adət və ənənələri də nəzərə alınmalıdır. Qanun çox irəli getməməlidir, çünki bu yolla onun həyatdan ayrı düşməsi yarana bilər¹⁰.

XVIII əsrdə cinayət və cəza ilə bağlı dərinlən düşünülmiş humanist prinsiplər cinayət hüququ elminə görkəmli italyan mütəfəkkiri Bekkaria tərəfindən gətirilmişdir. O dövrdə Fransada Monteskye tərəfindən inkişaf etdirilən bir sıra cinayət-hüquqi prinsiplər İtaliyada məhz Bekkarianın hüquqi görüşlərində daha da zənginləşdirilmişdir. Bekkaria cinayət və cəza ilə bağlı elə prinsipial müddəalarla çıxış etmişdir ki, onların bir çoxu öz elmi və praktiki aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. Həmin müddəaların bəziləri hətta aksiomlara çevrilmişdir.

Ç.Bekkaria özünün məşhur «Cinayətlər və cəzalar haqqında» əsərində kriminallaşdırma məsələsini ictimai müqaviləyə əsasən şərh edir. Onun fikrincə, bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına zərər vuran əməllər kriminal əməl kimi müəyyən edilməlidir. Buna görə də qanunlarda dəyişikliklər edilərkən, məsələ bütün xalqın iradəsi əsasında həll edilməlidir¹¹. Deməli, xalqın iradəsindən, müzakirəsindən kənar verilmiş, yaxud qəbul edilmiş qanun özünü doğrulda bilməz. Qanun o vaxt cəmiyyətin və dövlətin etimadını doğrulda və tələbatları təmin edə bilər ki, o, hamının maraqları baxımından qəbul olunsun və cəmiyyət üzvləri tərəfindən onun göstərişləri həzm edilsin.

⁸ Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, Qanun, 1996, s. 75.

⁹ Montesкье Ш.Л. О духе законов. М., 1990, с. 150.

¹⁰ Yenə orada, s. 151.

¹¹ Bekkaria Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 2002, с. 214.

Beləliklə, Bekkaria hüququn bir sıra əsas müddəalarını formalaşdırmağa nail ola bilmişdi. Həmin müddəalar müasir dövrdə də mütəfəkkirin hüquqi idealları olaraq qalmaqdadır. Vittorio Strada 1995-ci ildə Bekkarianın yuxarıda adı çəkilən əsərinin yeni nəşrinə yazdığı (rus dilində) «Ön söz» məqaləsində qeyd edir ki, «böyük olmayan bu kitabça nəinki klassik hüquqi fikrə məxsusdur, o, həm də Avropa mədəniyyəti xəzəsinə daxildir. Bekkarianın bu əsəri özünün meydana gəldiyi vaxtdan onun müasiri olduğu Avropa ölkələrinin cinayət qanunvericiliyinə müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, bizim bu günümüzdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Bekkaria qanunların özbaşnalığını tənqidə məruz qoymaqla cinayətlərlə cəzalar arasında mütənasibliyi əsaslandıraraq, cəzanın məqsədinin cinayətkar tərəfindən cəmiyyətə vurulmuş zərəri aradan qaldırmaqdan ibarət olduğunu ön plana çəkmişdir...»¹².

Canbatista Vikodan (XVIII əsr italyan mütəfəkkiri, Bekkarianın müasiri) fərqli olaraq, Bekkaria dövləti və hüququn təbiətindən izahında təbii hüquq doktrinasının tərəfdarı olmuşdur. Mütəfəkkirin fikrincə, insanlar bədxah və xudpəsənddirlər. Onlar maddi rifah və hökmranlıq uğrunda hər vaxt sonsuz müharibələr aparırlar. Bir qisim insanların digərləri üzərində özbaşnalığının məhdudlaşdırılması məqsədi ilə və insanların sakitliyinin, asyişinin təmin edilməsi üçün dövlət yaradılır¹³. Göründüyü kimi Bekkarianın bu mülahizəsi dövlətin və hüququn mənşəyinə dair ictimai müqavilə nəzəriyyəsinin müddəalarına tamamilə uyğundur.

Cinayət hüququnda «klassik məktəb»in banisi olan Bekkaria cinayətkarlığın aradan qaldırılmasını aşağıdakı kompleks tədbirlərin gerçəkləşdirilməsində görürdü:

- 1) kasıblığın və yoxsulluğun aradan qaldırılması;
- 2) əhalinin bütün qurplarına bərabər imkanların verilməsi (insanların sosial və hüquq bərabərliyi);
- 3) əhalinin maarifləndirilməsi və tərbiyə edilməsi.

¹² Страда В. Предсловае // Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М., Стелс, 1955, с. 8-9.

¹³ Рубаник С.А. История политических и правовых учений. М., Юрайт, 2012, с.45.

Ç.Bekkarianın hüquqi təliminə görə, istisnasız olaraq bərabər hüquqlara və vəzifələrə təminat verən ədalətli qanunlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özünə müvafiq cəza alan cinayət haqqında danışan italyan mütəfəkkiri işgəncələr verilməsinin yolverilməzliyini qeyd edərək yazır: «İşgəncə qətl praktikası ilə işıqlandırılan amansızlıqdır. Bununla belə, işgəncə prosesində cinayətin törədilməsinin zorakılıqla etiraf edilməsinə nail olunur. Ziddiyyətləri tora salmaqla birgə iştirakçıları müəyyən edirlər. İttiham elan edilməsə də, şərəfsizlikdən təmizlənmək xatirinə ittiham müqəssirə təliq edilir»¹⁴.

Ç.Bekkarianın daha böyük təsir bağışlayan arqumentlərindən biri də ən başlıcası ölüm cəzası əleyhinə olması ilə bağlıdır. O, belə bir prinsipi rəhbər tuturdu ki, insan əşya deyil, şəxsiyyətdir; insanlar müdafiə və təhlükəsizlik naminə müqavilə əsasında cəmiyyətdə birləşirlər; cinayət o zaman cəmiyyətə vurulan zərərdir ki, o, cəmiyyətin təhlükəsizliyi üçün hədədən ibarətdir; cəzalar ancaq o vaxt qanuni olurlar ki, onlar yeni bəlalara, yeni vahimə və təhlükəyə manne olurlar. Milanlı humanist mütəfəkkir məhz bu prinsiplər əsasında belə bir nəticəyə gəlirdi ki, ölüm cəzası ilə təhdid etməkdənsə, cinayətlərin qarşısını almaq daha məqsədəuyğundur. Əgər xəbərdarlıq tədbirləri kifayət etməzsə və cinayət törədilərsə, dərhal həmin cinayətə müvafiq cəza təyin edilməlidir¹⁵. əlbəttə ki, burjur münasibətlərinin formalaşmaqda olduğu İtaliya şəraitində bekkarianın belə mövqeyi və qətiyyəti hakim dairələri narazı salmaya bilməzdi və bütün bunların nəticəsi idi ki, görkəmli mütəfəkkir öz işindən kənarlaşdırılmış və qalan həyatını səfalət içində yaşamışdır.

Fuodal cinayət hüququnun qəddarlığını və ədalətsizliyini, aristokratiyanın hiyləgərliyini, kilsənin qanunazidd fəaliyyətini və özbaşınalığını tənqid edərək, Bekkaria cinayət hüququnun aşağıdakı prinsiplərini formalaşdırmışdır:

1) qanunçuluq (qanunda göstərilməyən əməl cinayət və cəzalanmalı olan əməl sayıla bilməz);

¹⁴ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 2002, с. 217.

¹⁵ Чезаре Беккариа: против пыток к смертной казни //Антисери Д.Реале Дж. Западная философия от истоков до нашей дней: в 4-х томах, Т.3. СПб: Пневма, 2002, с. 93.

- 2) vətəndaşların və hamının qanun qarşısında bərabərliyi;
- 3) cəzanın cinayəti vurduğu ziyana uyğunluğu;
- 4) məsuliyyətin zəruriliyi və labüdlüyü;
- 5) cinayətlərin qarşısının sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə alınması.

Ç.Bekkarianın feodal cinayət hüququnun əsaslarını sarsıdan və ona məhvedici zərbə vuran cinayət və cəza hıqqında (hüquqi) təlimi yeni və möhkəm humanist prinsiplərə arxalanaraq və bütün növbəti əsrləri adlayaraq bu gün də yeni səsələnir və müasir cinayət hüququ elminin demokratik əsaslarının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

XVIII əsr mütəfəkkirləri içərisində İyeremeya Bentamin kriminallaşdırma-ya dair cinayət-hüquqi baxışları xüsusi maraq kəsb edir. Onun fikrincə, qanun-verici əməlin kriminallığı müəyyən etməklə insanların davranışını arzu olunan istiqamətdə tənzim etmək istəyirsə, nəzərə almalıdır ki, cinayət cəzası hər bir halda zərərəl bağılıdır. Buna o halda haqq qazandırmaq olar ki, onun tətbiqi nəticəsində yetirilən zərərlə müqayisədə nail olunan fayda çox olsun. Bu mülahizə baxımından Bentam haqlı olaraq göstərir ki, mənəvi (əxlaq normalarının – kursiv bizimdir – H.Q.) normaların köməyi ilə əvə başqa vasitələrlə davranışın tənzimi mümkündürsə, onun cinayət cəzası hədəsi ilə tənziminə yol verilməməlidir¹⁶.

Qeyd etmək zəruridir ki, Bentamin yuxarıdakı mülahizəsində ifadə edilmiş «...yetirilən zərərlə müqayisədə nail olunan fayda çox olsun» söz birləşməsi hazırda AR CM-nin 38-ci maddəsinin (son zərurət) 2-ci hissəsinin məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Daha aydın ifadə etsək, dünya ölkələrinin cinayət qanunvericilikləri həmin cinayət hüquq normasını formulə edərkən, ehtimal ki, tarixin Bentam müddəasından faydalanmışdır. Ümumiyyətlə isə, qanunvericilik aktlarının hazırlanması və tərtibində hüquqi fikrin klassik müddəə və prinsiplərindən həmişə yetərincə istifadə edilmişdir.

İ.Bentamin ideyasına görə, insanın öz şəxsi mənafeyinə qəsd etmə halları ilə cinayət-hüquqi yolla mübarizə aparmaq istəyi məqsədəmüvafiq deyildir. Məsələn,

¹⁶ Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, Qanun, 1996, s. 78.

şəxsin qızıqıcı oyunlarla məşğul olması, sərxoşluq etməsi, fiziki cəhətdən faydalanmağa, ləzzət almağa meyl göstərməsi və s. Bu kimi hərəkətlərin kriminallığının müəyyən edilməsi onun tərəfindən rədi edilirdi. Mütəfəkkir belə əməllərin kriminallığının müəyyən edilməsinin zərərli olduğunu birinci, qeyd olunan əməllərin rəsmiləşdirilməsinin çətinlikləri ilə ikinci, cəzanın tətbiqi ilə vurulan zərərin, əməlin yetirdiyi zərərdən az olması ilə izah edir. Bentamın fikrincə, bu sahədə insanların sağlam düşüncəsinə və sağlam məslək hissəsinə arxalanmaq lazımdır. Göstərilən sahədə əməlin kriminallığının müəyyən edilməsi son həddə zərərli nəticələrin meydana çıxmasına səbəb olardı. Belə ki, qanunun insanları olan münasibəti körpə uşaqlarla olan davranışı xatırladan münasibət xarakterini almış olardı.

İ. Bentamın tövsiyəsinə uyğun olaraq qanun özünü xalqın adət-ənənələrinə qarşı qoymamalıdır. Əgər qanun öz nüfuzunu qoruyub saxlamaq istəyirsə, xalqın adət-ənənələrinə münasibətdə ehtiyatlı olmalıdır. Qanun zərərli adət-ənənələrə qarşı mübarizə aparmalıdır. Lakin belə mübarizənin özündə də nisbi ehtiyatlılıq, mülayimlik və tədriclik gözlənilməlidir.

Mütəfəkkirin ideyasına uyğun olaraq, qanun ancaq tək cəmiyyəti rəyə əsaslanmamalıdır. İctimai rəyə əsaslanan, onun tövsiyələrini nəzərə alan qanun bu günə və onun qayğıları ilə yaşayan qanundur. Lakin bununla yanaşı, qanun cəmiyyəti sabaha da səsleməlidir. Bentam məhz buna görə belə bir təkliflə çıxış edirdi ki, qanun həm ictimai rəyin tam təsiri altında olmamalı, həm də ondan uzaqda qərar tutmamalıdır¹⁷.

Maraqlıdır ki, bentam cinayət hüququna dair ideyaları ilə digər müasirlərindən xeyli irəli getmişdir. Belə ki, cinayət hüququ nəzəriyyəsinə öz dövrünün tələbləri ilə səsleşən və gələcək doktrinalara təsir göstərə bilən bir sıra yeni ideyalar vermişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısında Fransada müvəqqəti prinsiplər əsasında cinayət qanunvericiliyinin inkişafına təkan verən xeyli əsərlər yazılmışdır. Bu da təsadüfi

¹⁷ Bentам И. Принципы законодательства. О влиянии условий времени и места на законодательства. М., 1896, с. 46-47.

xarakter daşımamışdır. 1777-ci ildə İsveçrənin Bern şəhərində «İqtisadi cəmiyyət»təşəbbüsü ilə «Maarifçilik və humanizm» ideyaları zəminində cinayət qanunvericiliyi layihəsinin tətbiqinə həsr edilmiş müsabiqə keçirilmişdir. Fransız maarifçisi Volter (Volteri bəzən fransız maarifçiliyinin atası da adlandırırlar) tərəfindən işlənilib hazırlanmış və 1777-ci ildə dərc edilmiş «Ədalət və humanizm üçün mükafat» adlı əsər belə layihələrin hazırlanması sferasında ümumi rəhbər müddəalar rolunu oynamışdır.

Müsabiqədə cinayət qanunvericiliyi layihəsini işləyib ərsəyə çatdıran 44 nəfər müəllif iştirak etmişdir. Müsabiqəyə 1782-cmi ildə yekun vurulmuşdur. Təqdim edilən 44 cinayət qanunvericiliyi layihəsi içərisində Fransada zəmanəsinin ən görkəmli hüquqşünası sayılan Qlobiq və Qusterinin verdiyi layihələr bəyənilmiş və birinci mükafata layiq görülmüşdür¹⁸. 1777-ci il Bern müsabiqəsində fransız burjua inqilabının ir sıra tanınan nümayəndələri, o cümlədən Jan Pol Marat və Serven kimi inqilabçı-demokratlarla yanaşı, tanınmış hüquqşünaslardan Jan Pyer Brisso da iştirak etmişdir. Adları çəkilən şəxslər müsabiqədə öz əsərləri ilə iştirak edirdilər və buna görə də müsabiqənin yekun nəticəsinin xüsusən də hüquqşünaslar üçün böyük əhəmiyyəti var idi. Brissonun müsabiqəyə təqdim etdiyi əsər xüsusi mükafata layiq görülməsə də, lakin müsabiqə komissiyası (münsiflər heyəti) tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

J.P.Brissonun «Cinayət qanunvericiliyi» əsəri 1782-ci ildə nəşr edilmişdi. Müəllifin fikrincə, mülki cəmiyyət üçün nəzərdə tutulmuş cinayət qanunvericiliyi «barbar praktikasısı» səviyyəsinə endirilmişdir. Belə ki, insan cəmiyyətinin təşkilindən irəli gələn sosial yayınma hərəkətləri məhkəmələr tərəfindən amansızcasına və kor-koranə şəkildə cəzalandırılır. Cəmiyyət belə qüsurların qarşısını almaqda gücsüz olduğundan, onların qarşısını qan tökməklə almaqda ısrarlıdır. Brisso feodal cəmiyyətdə hüququnu tənqiddə məruz qoyaraq qeyd edir ki, cinayət qanunu cəmiyyətdə güclülərin zəiflər üzərinə, varlıların yoxsullar üzərinə qəsdedici hücumuna çevrilmişdir. İnsan mənəviyyətinə zərər vuran əməllər

¹⁸ Герцензон А.А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962, с. 60-61.

cinayət sayıldığı halda, yoxsulluğun hökm sürdüyü şəraitdə əxlaqlı adamlar oğurluğa görə mühakimə olunurlar. Cinayət qanunları təbiətin prinsipləri (təbii qanunlarla – kursiv bizimdir – H.Q.) ilə ziddiyyətdədirlər. Brissonun müoahizəsinə uyğun olaraq xalqı maarifləndirməklə, təfəkkürü və mənəviyyatı inkişaf etdirməklə cinayət qanunvericiliyinin qüsurlarını aşkar edib aradan qaldırmaq mümkündür¹⁹.

J.P.Brissonun fikrincə, cinayət məcəlləsinin plan-layihəsi idraka əsaslanaraq cinayətlərin təbiətini aydınlaşdırmalı, onların təsnifatı aparlımalı və cəzanın həddi cinayətin ağırlığına görə müəyyən edilməlidir. İnkvizisiya prosesinə birdəfəlik son qoyulmalı və onun törətdikləri dərinədən təhlil edilməlidir. Elə buna görə də cinayət hüququ sahəsində mövhumat, gizli məhkəmə prosesləri, işgəncə və hər cür qəddarlıqlar həmişəlik dəfn edilməlidir. Brisso öz tədqiqat əsərində aşağıdakı istiqamətlərin birinciliyini qeyd etmişdir:

- 1) cinayətin təbiətinin və onların təsnifatının cəmiyyətin idarə edilməsinin təbiətindən, mənəviyyatdan və dindən aslı olaraq müəyyən edilməsi;
- 2) cəzanın təbiətinin cinayətin təbiətindən asılı olması;
- 3) məhkəmə prosesi prinsiplərinin işlənilib hazırlanması;
- 4) məhkəmənin təşkili prinsiplərinin işlənilib hazırlanması.

J.P. Brissonun fikrincə, cinayət məcəlləsi sadə, aydın, dəqiq və kütlə üçün anlaşılqılı olmalıdır. O, kazuallıqdan uzaq olmalı, humanizm prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Cinayət-hüquqi islahat idrakın məzmununa (ruhuna) və humanizmə əsaslanmalıdır²⁰.

Göstərmək lazımdır ki, J.P.Brissonun ümumdünya siyasi və hüquqi fikrinin, xüsusən də cinayət hüququ nəzəriyyəsinin zənginləşməsinə xidmət etmiş «Cinayət qanunvericiliyi nəzəriyyəsi» əsəri Fransanın 1792-ci il Cinayət məcəlləsinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Əsər həmin Məcəllənin bir sıra ümumi nəzəri müddəalarının əsasna xidmət göstərmişdir.

¹⁹ Герцензон А.А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962, с. 64.

²⁰ Герцензон А.А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962, с. 120.

XVI əsrin ikinci yarısının başlanğıcında tək-cə Fransada deyil, həm də avropada cinayət-hüquqi şüurun formalaşmasına və inkişafına «Ensiklopedistlər»in yaradıcı tədqiqatlarının böyük təsviri olmuşdur. Belə ki, 1751-ci ildə 35 cildə nəşr edilmiş «Ensiklopediya»da cinayət hüququna (maddi hüquqa) və cinayət prosesinə (prosessual hüquqa) aid 100-dən artıq məqalə ehtiva olunurdu.

1751-ci il Ensiklopediyası bir tərəfdən, ona daxil edilən məqalələrin sayına və müxtəlifliyinə, digər tərəfdən isə xüsusilə də cinayət hüququnun o dövrdə təzahur edən aktual problemlərinə dair məqalələrin məzmun səviyyəsinə görə həm elmi, həm də hüquqi ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Başqa sözlə, Ensiklopediyaya daxil edilmiş məqalələr içərisində cinayət hüququnun nəzəri müddəalarını özündə ehtiva edən yaxılar böyük marağa səbəb olmuşdur.

Ensiklopediyada cinayət hüququ ilə bağlı diqqəti cəlb edən cəhətdərdən biri odur ki, cinayətlərin ümumi xarakteristikası və hüquqi təbiətinə təbii hüquq nəzəriyyəsi mövqelərindən yanaşılırdı. Deməli, cinayət ictimai həyatda baş verən sosial hadisələrdən biri kimi təqdim olunurdu. Cinayət insan cəmiyyətinin labüd hadisələrindən biri qismində xarakterizə edilirdi. Bu, həmin dövr üçün heç də kiçik elmi-nəzəri hadisə deyildi.

Ensiklopediyada həm də cinayətlər müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirilirdi. Cinayətlərin təsnifatı Ensiklopediyanın «Cinayət» adlı məqaləsində verilmişdir. Ensiklopediyada cinayətlər əlamətlər üzrə aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

- 1) qəddar cinayətlər;
- 2) barəsində ölüm cəzası tətbiq edilən cinayətlər;
- 3) ikiqat cinayətlər;
- 4) iki və daha çox şəxsin iştirakı ilə törədilən cinayətlər (müasir terminologiya ilə ifadə etsək, iştirakçılıqla törədilən cinayətlər – kursiv bizimdir – H.Q.);
- 5) qeyri-adi cinayətlər (qeyri-təbii cinayətlər);

- 6) tək cinayətlər və müxtəlif növlü təkrar cinayətlər;
- 7) əfv edilə bilən cinayətlər;
- 8) ağır cinayətlər;
- 9) bitən və başa çatmayan cinayətlər;
- 10) məsuliyyətə cəlb etmə müddətlərinin keçməsi şamil edilən cinayətlər;
- 11) xüsusi cinayətlər;
- 12) ümumi cinayətlər;
- 13) sadə cinayətlər;
- 14) davam edən cinayətlər²¹.

Göründüyü kimi, cinayətlərin təsnifatı adi qayda ilə və ən sadə şəkildə verilmişdir. Təsnifat əsasən cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə müvafiq surətdə aparılmış, ehtimal ki, onların xarakteri də nəzərə alınmışdır.

Ensiklopediyanın «Cinayət» məqaləsində diqqəti cəlb edən daha bir cəhət cinayət anlayışına maddi-hüquqi tərifin verilməsidir. Belə ki, cinayət dedikdə, qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqdan törədilən, ictimai mənafeyi və vətəndaşların hüquqlarını (təbii hüquqlarını – kursiv bizimdir – H.Q.) pozan və qəddarlıqla səciyyələnən əməl nəzərdə tutulur²².

Ensiklopediyanın adı çəkilən məqaləsində o dövrdə mövcud olan cinayətlərin obyekt əlaməti üzrə təsnifatı da aparılmışdır. Həmin təsnifat aşağıdakı kimi təqdim edilir:

- 1) bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinə qəsd edən cinayətlər;
- 2) mülki cinayətlə mövcud qaydalara zərər vuran cinayətlər;
- 3) ayrı-ayrı fərdlərə ziyan yetirən cinayətlər²³.

Bundan başqa, Ensiklopediyanın «Cinayət» məqaləsində cinayətlərin ağırlıq dərəcəsinə və onların iştirakçılıqla törədilməsi əlamətlərinə görə təsnifatı da verilirdi. Məsələn, ağırlıq dərəcəsinə görə aşağıdakı cinayətlər fərqləndirilirdi:

²¹ Герцензон А.А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962, с. 124.

²² Yenə orada, s. 125.

²³ Yenə orada.

1) motivinə, törədilmə üsulu və vasitəsinə görə bir-birindən fərqləndirilən cinayətlər;

2) təqsirin xarakterinə, əməlin təkrar törədilməsinə görə fərqləndirilən cinayətlər;

3) yaşa, cinsə, zaman və məkana görə fərqləndirilən cinayətlər.

Fransız ensiklopedistlərinin hüquqi mülahizələrinə uyğun olaraq cəzalandırmaq hüquqyq pozitiv hüquqdan deyil, təbii hüquqdan irəli gəlir. Şübhəsiz ki, ensiklopedistlərin bu qənaəti onların, ümumiyyətlə, cinayətlərə təbii hüquq nəzəriyyəsi mövqelərindən yanaşmaları ilə bağlı idi. Buna görə də onlar hesab edirdilər ki, cəza hər hansı bir başqa ideala xidmət etmir və o, ancaq təqsirkara münasibətdə faydalı məqsəd güdür. Yəni cəzanın məqsədi müəyyən faydaya nail olunmasına xidmət göstərməkdən ibarət olmalıdır.

Ensiklopedistlərin «Cinayət» məqaləsində ehtiva olunmuş fikirlərinə görə, cəza ilk növbədə cəmiyyətdə sabitliyin qorunmasını və insanların təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Cəza, eyni zamanda müqəssiri islah etməli və tərbiyələndirməlidir. Cəza yenidən cinayətlər törədilməsinin qarşısını almalı, cinayətlər törətməyə meyilli fərdlərin buna yol verməsinə imkan yaratmamalıdır. deməli, cəza qanuni və əsaslandırılmış, həm də ədalətli olmalıdır.

Ensiklopediyanın «Cinayət» məqaləsi cinayət hüququna aid aşağıdakı müddələrin irəli sürülməsi ilə yekunlaşdırılır:

1) cinayətkar əməl səhv və ya nadanlıqla bağlı əməllərlə eyniləşdirilməməlidir;

2) qanunverici cinayətin təbiətini öz arzusu və ya mülahizəsinə görə müəyyən edə bilməz;

3) cəzanın sərtliyi cinayətlərin artmasının qarşısını alan səmərəli vasitə hesab oluna bilməz (bu müddəa Ç. Bekkarianın hüquqi təlimində xüsusi yer tutur və ehtimal ki, ensiklopedistlər həmin təlimdən faydalanmışlar – kursiv bizimdir – H.Q.);

4) qarşısı çətin alınan cinayətlərə görə nisbətən sərt cəzalar təyin edilməlidir;

5) yaxın keçmişdə törədilmiş cinayətlə müqayisədə nisbətən uzaq keçmişdə törədilən cinayətə görə yüngül cəza tətbiq edilməlidir;

6) cinayətə görə təqsirkardan savayı, cinayətlə əlaqəsi olmayan başqa şəxsin (şəxslərin) cəzalandırılmasına yol verilməməlidir;

7) törətdiyi əməlin cinayət olduğunu dərk etməyən, həmçinin dərk etməli olmayan şəxsi məsuliyyətə cəlb etmək ədalətsizlikdən savayı başqa bir şey deyildir;

8) eyni cinayətə görə həmişə eynicəza tətbiq edilə bilməz, habelə eyni cəza müxtəlif növ cinayətlərə görə tətbiq edilməməlidir;

9) insan təbiətinin zəifliyi üzündən (məlayimlik, üzüyümşaqılıq) törədilən əməllərə görə nisbətən «yumşaq» («yüngül») cəza tətbiq edilməlidir;

10) cinayət cəhətdən cəzalanmalı olan əmələ görə həmişə cəza tətbiq etməyə ehtiyac yoxdur; bəzən cəzadan gizlədilən əməlin aşkar olunması daha təhlükəli ola bilər;

11) məqsədi, pozulmuş qaydaları bərpa etməkdən ibarət olan cəzanın tətbiqini xəcalətli hərəkətə hesab etmək son dərəcə mənvasız görünərdi;

12) təqsiri olan şəxsin cəzadan yayınmasına imkan vermək hesabına olsa da, təqsiri olmayan şəxsin mühakimə olunmasına yol verilməməlidir;

13) rəisə tabeçilik üzündən cinayətə yol verilməməlidir²⁴.

Qeyd etmək zəruridir ki, sonuncu müddəa sonrakı əsrlərdə demokratik dövlətlərin demək olar ki, əksəriyyətində cinayət qanunvericiliyinə əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biri qismində daxil edilmişdir. Hazırda AR CM-nin 40-cı maddəsi (əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi) yuxarıda ifadə edilənlərlə uyğunluq təşkil edir ki, bu da qanunvericinin humanist mövqeyindən irəli gəlir.

Birinci Fransız burjua inqilabı dövründə Fransanın sosial-siyasi həyatında Jan Pol Maratın «Cinayət qanunvericiliyi planı» əsəri xeyli dərəcədə müsbət rol oynaması ilə seçilmişdir. Belə ki, əsər feodal cinayət qanunlarının xalqın

²⁴ Герцензон А.А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962, с. 76.

mənafeyinə zidd olan mahiyyətini və hüquqi təbiətini açıb göstərmişdir. Başlıca tələblərdən biri yeodal qanunların tezliklə ləğv olunması və onların tamamilə imtina edilməsindən ibarət olmuşdur. Fransız inqilabçı demokrati mara «Cinayət qanunvericiliyi planı» əsərində cinayət hüququnun aşağıdakı bir sıra mühüm nəzəri müddəalarını işləyib hazırlamışdır:

1) cinayət qanununda təsbit edilən müddəalar dürüst məzmununda olmalıdır: hər bir fərdin cinayət qanunu başa düşməsi və qanunu pozmaqla özünü nəyə məruz qoyduğunu bilməsi vacibdir;

2) cinayət-hüquqi yasaqlarmaksimum həddə məhdud olmalı, insanın azadlığı heç bir lüzum olmadan məhdudlaşdırılmamalıdır²⁵;

3) cinayət qanunu hər bir şəraitdə xalqın diqqətinə çatdırılmalıdır (xalqa elan edilməlidir);

4) cinayətə görə cəzalandırmaqdan daha çox cinayətlərin qarşısının alınmasına üstünlük verilməlidir (bu müddəa siyasi və hüquqi fikir tarixində ilk dəfə Bekkaria tərəfindən irəli sürülmüşdür – kursiv bizimkidir – H.Q.);

5) cinayət qanununda göstərilməyən əməl cinayət sayılmadığından, belə əmələ görə cəza da tətbiq edilə bilməz (əgər cinayət yoxdursa, deməli, cəza da yoxdur – kursiv bizimdir – H.Q.);

6) vətəndaşların cinayət qanunu qarşısında bərabərliyi təmin edilməlidir;

7) cinayətin və cəzanın bir-birinə uyğunluğu təmin edilməlidir (bu müddəa da Bekkariaya məxsusdur – kursiv bizimdir – H.Q.);

8) cinayət cəzası həmişə humanizmə əsaslanmalı və mütləq fərdiləşdirilməlidir;

9) fərdi məsuliyyət: cəza cinayət törətmiş şəxsin ailə üzvlərinə, yaxın adamlarına şamil edilə bilməz;

10) cinayət qanununda analogiyaya yol verilməməlidir;

11) cinayət qanununu səmərəliliyi daim təmin edilməlidir;

²⁵ Bu müddəa XVII əsrin görkəmli mütəfəkkiri Tomas Hobbsa məxsusdur. Hobbs özünün hüquqi doktrinasında qeyd edirdi ki, sahil çayın qarşısını kasmək üçün deyil, onu öz axarına istiqamətləndirmək üçün zəruri olduğundan, qanun da insan azadlığını məhdudlaşdırmamalı, onun azad fəaliyyətini istiqamətləndirməlidir (vax: История философии права. Санкт Петербург, 1915, с. 154).

- 12) məsuliyyətin labüdlüyü təmin edilməlidir;
- 13) cəzanın yumşaqlığı deyil, cinayətə görə cəzasızlıq qanunu gücsüz edir²⁶.

J.P.Marət özünün «Cinayət qanunvericiliyi planı» əsərində müfəssəl bir mövqe nümayiş etdirmişdir. Məhz belə bir mövqeyin ifadəsi sayəsində qədim yunanların belə bir müddəası asanlıqla nəzərə çarpır ki, insanlar deyil, qanunlar hökmranlıq etməlidir. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq qeyd edildiyi kimi, Maratın siyasi-hüquqi görüşləri sxematikliyi və düzxətliyi ilə seçilir²⁷. Bu cəhətdən onun qanunlara dair aşağıdakı mülahizələri maraq doğurur.

Cinayət nədir? – bu, qanunların pozulmasıdır. Qanunun kim tərəfindən yaradılması deyil, onun yalnız ədalətli olması vacibdir; qanunların müdafiəçilərinin kimlər olması fərq etməz, ən əsası onların icrasının təmin edilməsidir...

Qanunlar yalnız cəmiyyəti maraqlandıran maraqlara aid olmalıdır; ehtiyac olmadan qanunların insanların azadlıqlarını sıxışdırmasına lüzum yoxdur. Qanunları cəmiyyətin rifahı üçün əhəmiyyətli olmayan sərəncamlarla yükləmək, onların dəyərsizləşdirilməsi demək olardı...

Qanunların ədalətli, aydın və dürüst olmaları hələ kifayət etmir; qanunlara əməl edilməsinin təmin olunmasının ən yaxşı yollarını da tapmaq lazımdır...

...Cinayətlərin cəzalarla müqayisə edilməsi ədalət işidir, cəzaların heç vaxt sərt olmamasına nail olunması isə insanlığın işidir. Onə görə də yumşaq cəzalarla məqsədlərə nail olunmasına üstünlük verilməlidir²⁸.

Fransız inqilabçı-demokratçı J.P.Maratın cinayət hüququnun bəzi nəzəri müddəalarına dair ideyalarını səciyyələndirərkən bu nəticəyə gəlmək olar ki, fəkirləri ilə təbii hüquq nəzəriyyəsi mövqelərində dayanan Marat adı çəkilən əsərin azad xalqlar, qanun qarşısında bərabər olan insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

²⁶ Герцензон А.А. Уголовно-правовая теория Жан Поа Марата. М., 1958ю. с. 104-105.

²⁷ Графский В.Г. история политических и правовых учений, Учебник. М., НОРМА, 2009, с. 362.

²⁸ Антология мировой политической мысли, Т.1., 1997, с. 509-510.

Lakin XVIII əsr şəraitində onun ideyalarının gerçəkləşməsi heç də asanlıqla reallaşa bilməzdi. Burjua münasibətləri formalaşsa da və artıq feodal cinayət qanunları ictimai münasibətlərin dövriyyəsindən çıxarılsa da, köhnəlik öz yerini yeniliyə vermək istəmirdi. Məhz bu səbəbdən də Marat və onun kimi humanist maarifçilərin mütərəqqi ideyaları, o cümlədən cinayət hüququna dair görüşləri praktiki həyatiliyini dərhal əldə edə bilməmişdir.

Təhlil edilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı bəzi nəticələri əldə etmək olar.

Əvvələ, siyasi və hüquqi fikrin ayrılmaz tərkib hissəsi olan cinayət hüququna dair mütərəqqi ideyaların kökləri, habelə sosial ədalət, humanizm, qanunçuluq və s. bu kimi fikrilərin rüşeymləri ən qədimzamanlarda formalaşmış, ibtidai və bəsit şəkildə olsalar da, insanlığın hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında (xüsusən də quldarlıq dövründə) əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu baxımdan Qədim Şərq regionunun siyasi-hüquqi fikri mühüm rol oynamış və o cümlədən cinayət-hüquqi ideyaların tərəqqisi üçün əlverişli zəminlər hazırlamışdır. Erkən feodalizm dövrünün hüquqi fikri Avropa İntibahının təşəkkülünü və tədricən onun humanitar elmlər, o cümlədən hüquq elmi sahəsinə sirayət etməsinə münbit şərait yaratmışdır.

İkincisi, Avropa İntibahı dövlət kimi, hüququn da mənşəyinə dair teoloji baxış və təlimlərdə arxa plana keçirməklə, dövlət, hüquq, qanun, qanunçuluq, habelə cinayət və cəza kimi hüquqi hadisələrə təbii hüquq nəzəriyyəsi mövqelərindən yanaşmağa başlamış, bununla da hüquq elminin cinayət hüququ kimi təməlli sahəsinin tədqiqi elmi-empirik müstəvi üzərinə keçirilmişdir. İntibah elmi sıçrayış olmaq etibarilə bütün ictimai həyat hadisələrinin təhlilində şəxsiyyəti, onun azadlıqlarını ön plana çəkmiş, cinayət hüquq yaradıcılığı varlığın idrak yolu ilə əldə edilən rəssional biliklər və gələcəyin proqnozu əsasında istiqamətləndirilmişdir. Bu, hüquq elmində inqilab idi. Bu, hüquqi fikrin, habelə cinayət-hüquqi ideyaların tamamilə orijinal istiqamətdə tərəqqisi deymək idi.

Üçüncüsü, haqqında söhbət gedən tarixi dövrün böyük mütəfəkkirləri özlərinin mütərəqqi hüquqi görüşlərində, habelə müxtəlif şəraitdə meydana gəlmiş

doktrinaların cinayət-hüquqi təlimlərində cinayət və cəza ilə bağlı problemlər insan, onun şəxsiyyəti ilə əlaqədar problemlər fonunda nəzərdən keçirilmiş, insanın təbii hüquqlarının birinciliyi, lakin bununla yanaşı, lazım gəldikdə bu hüquqların pozitiv hüquq normaları ilə mümkün məhdudlaşdırılması imkanı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, burjun münasibətlərinin təşəkkülününün ilkin mərhələsində belə bir tezis əsas qismində qəbul olunmuşdur: hər bir cinayət cəzalanmalıdır; lakin cəza törədilmiş cinayətə müvafiq, qanuni əsaslandırılmış və rəhayət, ədalətli olmalıdır.

Dördüncüsü, avropada erkən burjua münasibətləri dövrü bir sıra təqdirəlayiq hüquqi hadisələrlə tarixə düşmüşdür. 1789-cu ildə Fransada qəbul edilmiş «İnsan və vətəndaşın hüquq bəyannaməsi»ni buna nümunə göstərmək olar. Həmin siyasi-hüquqi sənəddə qanun, cinayət və cəza məsələlərinə dair xüsusi bəndlərin nəzərdə tutulması heç də təsadüfi xarakter daşımamışdır. Başlıca məqsədi isə insanlığı feodal cinayət qanunlarının buxovlarından xilas etmək olmuşdur.

Tarixin bəzi əlamətdar dövrlərinə yuxarıdakı ekskurs bizə əməlin cinayət olmasını istisna edən halların formalaşmasının tarixi aspektlərini araşdırmaq üçün imkan yaradır. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu gün mövcud olan və qanunvericilikdə təsbit edilmiş həmin halların bəziləri tədricən, zaman növbəsi ilə təşəkkül tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən ilhaq edildikdən və zorla onun tərkibinə qatıldıqdan sonra imperiyanın tam təsiri altına düşmüş, onun ucqar əyalətlərindən biri kimi bir növ mərkəzdən idarə olunmağa başlanmışdır. Rusiyanın müxtəlif regionlarında aparılan islahatlar, o cümlədən qanunvericiliklə bağlı məsələlərin həlli və belə tədbirlərlə əlaqədar qəbul olunan qərarların icrası Azərbaycana da şamil edilmişdir. Buna görə də əməlin cinayət olmasını istisna edən halların formalaşmasının tarixi aspektlərini xüsusən də böyük oktyabr dövlət çevrilişindən sonra keçmiş sovet Rusiyasının cinayət qanunvericiliyinin inkişafından təcrid edilmiş halda təhlil etmək qeyri-mümkündür. Keçmiş sovet cinayət hüququnun inkişaf tarixinin

öyrənilməsi hələ keçən əsrin 40-cı illərində elmi cəhətdən əsaslandırılmış dövrləşdirməyə söykənməli idi. Belə dövrləşdirmə keçmiş sovet dövlətinin ümumi inkişaf tarixi ilə bilavasitə bağlı idi.

Keçmiş sovet dövləti 1917-ci ilin oktyabrından sonra öz inkişafında iki fazadan keçmişdir.

Birinci faza 1917-ci ilin oktyabrından ölkədə istismarçı siniflərin ləğvinədək olan dövrü əhatə edir. Həmin dövrün vəzifəsi devrilmiş siniflərin müqavimətini qırmaqdan, ölkəni müdaxiləçilərin hücumundan müdafiə etməkdən, habelə kənd təsərrüfatını və sənayeni bərpa etməkdən və tədricən dirçəltməkdən ibarət idi. Keçmiş sovet dövləti birinci fazada lazımi inkişafını əldə edə bilmədi.

Keçmiş sovet dövləti öz inkişafının birinci ffazasında aşağıdakı iki əsas funksiyanı həyata keçirirdi:

1) ölkə daxilində istismarçıların və devrilmiş siniflərin müqavimətini qırmaq və burjuaziyanın qalıqlarını əzmək, o cümlədən burjua hüququndan tamamilə imtina etmək (hər hansı ümumi və xüsusi hüquq ola bilməz; yeganə hüquq – proletar, yənisovet sosialist hüququ olmalıdır);

2) ölkəni xarici müdaxiləçilərin silahlı hücumlarından müdafiə etmək və sosialist inqilabının nailiyyətlərini nəyin hesabına olursa-olsun qoruyub saxlamaq.

Keçmiş sovet dövlətinin inkişafının birinci fazasındaburjua-mülkədar cinayət hüququnun sındırılması və məhv edilməsi proesləri gedir, sovet sosialist cinayət hüququnun əsasları yaradılır və 1992-ciildən (SSRİ-nin təşkilindən) sonra müttəfiq respublikaların cinayət məcəllələritərtib edilir, ümumittifaq cinayət qanunvericiliyinin əsasları yaradılır. Əsaslar özünəməxsus məzmun daşıyırdı. Dövləti və hərbi cinayətlər ən təhlükəli cinayətlər qismində nəzərdə tutulurdu. Cinayətlərin bu növlərini bəzən əksinqilabi cinayətlər də adlandırırdılar.

Keçmiş sovet dövlətinin inkişafının ikinci fazası ölkədə kapitalist elemətlərinin ləğv edilməsindən sosialist təsərrüfat sisteminin tam qələbəsinədək olan dövrü əhatə edirdi. Bu öz qanunvericilik təsbitini SSRİ-nin 1923-cü il konstitusiyasında tapmışdı.

Sovet dövlətinin inkişafının ikinci fazasında o, aşağıdakı funksiyaları həyata keçirmişdir:

- 1) sosialist mülkiyyətinin mühafizəsi və möhkəmləndirilməsi;
- 2) ölkənin xarici hücumlardan hərbi müdafiəsi;
- 3) dövlət orqanlarının təsərrüfat-təşkilati və mədəni-tərbiyəvi fəaliyyəti.

Sovet dövlətinin inkişafının ikinci fazasında ölkənin qarşısında duran vəzifələr əsasən yerinə yetirilmiş oldu. Sovet cinayət hüququ bu fazada dövlətə və onun orqanlarında funksiyaların yerinə yetirilməsində kömək etmiş və bunu cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq yolu ilə həyata keçirmişdir.

Sovet cinayət hüququnun inkişaf tarixi əsasən 1917-ci ilin oktyabr hadisələrindən 1991-ci ilədək olan dövrü əhatə edir və artıq qeyd edildiyi kimi, həmin tarixi eynilə Azərbaycanın da cinayət hüququnun inkişafına şamil olunur. Nəzərdən keçirilən dövrdə sovet hakimiyyəti özündə cinayət-hüquq normalarını ehtiva edən çoxsaylı dekretlər vermişdir. Həmin normaları şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olar.

Köhnə, burjua dövlət maşınıni məhv edən sovet hakimiyyəti ilk növbədə burjua-mülkədar məhkəməsinin əvəzinə özünün proletar, sosialist ədalət mühakiməsi orqanlarını yaratmaqla və sovet məhkəməsinin təşkili və fəaliyyət prinsiplərini müəyyən etməli idi. Qanunların bu qrupuna yerli (xalq) məhkəmələrinin və inqilabi tribunalların fəaliyyətini müəyyən edən dekretlər, habelə Ümumittifaq Fəxvəladə Komissiyasının (YFK) yaradılması haqqında dekret aid edilirdi.

Məhkəmə haqqında 1, 2 və 3 saylı dekretləri, inqilabi tribunallar haqqında bir sıra qərarları, axatışları, həbslərin, istintaqın aparılması və məhkumların saxlanması haqqında təlimatları da qanunların birinci qrupuna aid etmək olar. Beləliklə də yeni, sovet məhkəmə sistemi yaradılmışdır. qanunvericilik həmin sistemin aşağıdakı əsas həlqələrini müəyyən edirdi:

- 1) yerli (xalq məhkəməsi) məhkəmə4
- 2) inqilabi tribunallar (o cümlədən hərbi-səhra məhkəmələri);

- 3) hərbi (alay, dəstə, rota, yoldaşlıq məhkəməsi) məhkəmə;
- 4) yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkar şəxslər üçün komissiya²⁹.

Sovet cinayət hüququn yaranması və inkişafı prosesində sovet hakimiyyətinin cinayət qanunları ilə inqilabi hüquqyaratma arasında qarşılıqlı əlaqə haqqında məsələ böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Sosialist dövlətinin yüksəlişi və möhkəmlənməsi prosesində sovet cinayət qanununun da əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Belə ki, sovet cinayət hüququnun yaranması kəskin ideoloji və təşkilati mübarizə ilə müşayiət olunmuş, elə sovet hakimiyyətinin ilk aylarından başlayaraq sovet cinayət hüququ və qanunvericiliyinin nəzəri müddələrinin üstünlükləri özünü büruzə verməyə başlamışdır (əlbəttə ki, həmin tarixi şəraitdə).

Keçmiş sovet cinayət hüququna və cinayət qanunvericiliyinə cinayətkar hərəkət və hərəkətsizlik mənasında cinayət anlayışı hələ oktyabr hadisələrindən məlum idi. Sovet cinayət hüququ cinayət anlayışına xalis sinfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır və istər elmi yazılarda, istərsə də praktikada belə bir təsəvvür yaradılırdı ki, cinayət və bütün digər hüquq pozuntuları sovet sosialist cəmiyyətinə kapitalizmdən miras qalmışdır. Cinayəti və cinayətkarlığı yalnız burjua cəmiyyəti və dövləti doğrura bilər. Bir sözlə, cinayət və cinayətkarlıq kapitalizmin qalıqlarından biri kimi qiymətləndirilirdi. Bu da məlum olduğu kimi, cinayət və cinayətkarlıq kimi ictimai bəlalərin sosial-hüquqi təbiətinə, onun əsl xassəsinə tamamilə yad mövqe idi.

Sovet cinayət qanunvericiliyində təzahür edən ilk cinayət tərkiblərindən biri əksinqilabi təxribat olmuşdur³⁰.

Cinayətkar hərəkətsizlik kimi, cinayət anlayışı hərbi cinayətlərin nəzərdə tutulduğu bir sıra dekretlərdə ehtiva olunurdu. Bunlara arxa xalq qoşununa çağırış üzrə gəlməməni³¹, hərbi xidmətə çağırışdan boyun qaçırmanı³² misal göstərmək olar.

²⁹ История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948, с. 58-59.

³⁰ СУ 1917 г., №2.

³¹ СУ 1918 г., №54.

³² СУ 1918 г., №43.

Sovet hakimiyyətinin 1917-1918-ci illər cinayət qanunvericiliyində artıq cinayətlərin qəti olan bölgüsü də aparılmışdı. Həmin bölgü aşağıdakı təsnifatda verilirdi:

- 1) əksinqilabi və xüsusilə təhlükəli cinayətlər;
- 2) bütün digər cinayətlər. Cinayətlərin belə bölgüsü məhkəmə haqqında 1 sayılı dekretə verilmişdi³³. Həmin bölgü «İnqilabi tribunal haqqında» 19 dekabr 1917-ci il tarixli təlimatda da yer tuturdu³⁴.

Bir sıra cinayət qanunlarında, o cümlədən «Mətbuatın inqilabi tribunalı haqqında», «petroqrad hərbi dairəsinin bütün hərbi hissələrində açıq yoldaşlıq məhəkəmələrinin təşkili haqqında» dekretlərdə, məhkəmə haqqında 3 sayılı dekretə, «Yerli xalq məhəkəmələrinin təşkili və fəaliyyəti haqqında» təlimatda «cinayət» termini ilə yanaşı, «xəta» termini də işlədilirdi³⁵. Qanunvericiliyin xəta ilə bağlı göstərişinin hansı mülahizələrdən irəli gəldiyini bu gün söyləmək çətindir. Lakin bununla belə, cinayətkar əməllərin «xəta» termini ilə yanaşı işlədilməsi o zaman cinayətlərdən fərqlənən hər hansı nəticələrlə əlaqələndirilmirdi.

Nəhayət, nəzərdən keçirilən dövrün cinayət qanunvericiliyində, ancaq bir dekretə (fəhlə, əsgər və kəndli deputatlarının II Ümumrusiya qurultayının «Torpaq haqqında» dekreti)³⁶ biz «ağır cinayət» termininə rast gəlirik.

RK/b/P-nin 1919-cu ildə qəbul olunmuş proqramında sovet cinayət hüququnun əsas, prinsipal məsələlərinə dair bilavasitə göstərişlər öz qanunvericilik təsbitini tapmışdı. Partiya proqramı sosialist cinayət hüququnun vəzifələrini müəyyən edir, onun gələcək inkişaf yollarını göstərirdi. Deməli, hər şey, hətta cinayətkarlıqla mübarizə də partiyanın müəyyən etdiyi xətt üzrə aparılmalı idi. Problemin belə həddən artıq siyasiləşdirilməsi, habelə partiyanın hüququ və dövləti bir növ arxa plana keçirməsi keçmiş sovet sosialist cəmiyyətinin ideoloji təbiətinə uyğun gəlsə də, onun beynəlxalq yurisprudensiya aləmindəki nüfuzuna xeyli xələl gətirirdi.

³³ История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948, с. 147,

³⁴ Yənə orada, s. 148.

³⁵ Yənə orada.

³⁶ СУ 1917 г., №1.

1918-ci ildən başlayaraq sovet cinayət qanunvericiliyində ilk dəfə olaraq təkə başa çatmış cinayəti deyil, həm də onun ən erkən mərhələsi olan sui-qəsd cəzalanmalı hərəkət kimi elan edən tam bir sıra dekret və qərarlar verildi. Belə dekretlərin sayı son dərəcə məhdud olsa da, onların hamısı xüsusilə təhlükəli cinayətləri nəzərdə tuturdu. Sovet dövləti belə cinayətlərlə mübarizənin gücləndirilməsini və buna görə də ancaq başa çatmış cinayəti deyil, həm də cinayətə sui-qəsd cəzalanmalı əməl hesab etmək yolu ilə məqsədəuyğun sayırdı. ÜRMİK-in 5 yanvar 1918-ci il tarixli qərarı ilə «Sovet hakimiyyətinin funksiyalarını mənimsəməyə göstərilən bütün cəhdlərin əksinqilabi hərəkətlər hesab olunması»³⁷ haqqında qərarı buna misal göstərmək olar. XKS-nin 8 may 1918-ci il tarixli «Rüşvətخورluq haqqında» dekreti, «Mehtəkirlilik haqqında» 22 iyul 1918-ci il tarixli dekret idə özündə təkə başa çatmış cinayəti deyil, eyni zamanda da cinayətə sui-qəsd cəzalanmalı hərəkət qismində nəzərdə tuturdu³⁸.

RK/b/P-nin 1919-cu ildə qəbul olunmuş partiya proqramı əsasında həmin il dekabrın 12-də «Rəhbər başlanğıclar» təsdiq edildi. Bu sənəd əslində proletariat diktaturasının mövcud olduğu iki il ərzində məhkəmə-tribunal təcrübəsinin ümumiləşdirilməsinə dair göstərilən ilk cəhd idi. «rəhbər başlanğıclar» eyni zamanda məhkəmə orqanlarının gələcək fəaliyyətini və onların inkişafını müəyyən edən təlimatı xatırladırdı. Buna görə də hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, «rəhbər başlanğıclar» sosialist cinayət hüququnun inkişafında mühüm tarixi bir mərhələ olmuşdur³⁹.

«Rəhbər başlanğıclar» öz müddələrinin çox hissəsi baxımından Rusiyanın gələcək cinayət məcəlləsinin və qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin proobrazı idi. Çünki ilk sovet cinayət məcəlləsinin ilk ümumnəzəri müddəaları və bir sıra cinayət-hüquqi təriflər öz başlanğıcını bilavasitə məhz «rəhbər başlanğıclar»dan götürürdü.

³⁷ СУ 1918 г., № 14.

³⁸ СУ 1918 г., № 57.

³⁹ История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948, с. 158.

Nəhayət, «rəhbər başlanğıclar» sovet sosialist cinayət hüququnun Ümumi hissəsinin əsas yuridik normalarının ilk dəfə formalaşdırıldığı sənəd idi. O, köhnə burjua cinayət hüququnun sındırıldığı və sosialist proletar cinayət hüququnun yenidən formalaşdırılmağa başladığı mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi bir şəraitdə meydana gəlmişdi.

Beləliklə, «rəhbər başlanğıclar» sovet cinayət qanunvericiliyinin formalaşdırıldığı şəraitdə Xəlf Ədliyyə Komissarlığının sosialist cinayət hüququnun Ümumi hissəsinin normalarının sistemləşdirilməsi yolunda atdığı ilk addımlardan biri olmuşdur.

«RSFSR-in cinayət hüququ üzrə rəhbər başlanğıclar» (SSRİ_nin təşkilindən sonra həmin sənəd ittifaqa daxil olan bütün müttəfiq respublikaların cinayət hüquq normalarının sistemləşdirilməsi, yəni cinayət məcəllələrinin tərtib edilməsi əsasına xidmət etmişdir) özündə «Giriş»i və aşağıdakı VIII bölməni ehtiva edirdi:

- 1) I bölmə – cinayət hüququ haqqında;
- 2) II bölmə – cinayət ədalət mühakiməsi haqqında;
- 3) III bölmə – cinayət və cəza haqqında;
- 4) IV bölmə – cinayətlərin həyata keçirilməsinin mərhələləri haqqında;
- 5) V bölmə – iştirakçılıq haqqında;
- 6) VI bölmə – cəzaların növləri;
- 7) VII bölmə – şərti məhkumətmə haqqında;
- 8) VIII bölmə – cinayət hüququnun məkana görə qüvvəsi haqqında.

Göstərmək zəruridir ki, «Rəhbər başlanğıclar»ın «Cinayət və cəza haqqında» adlı III bölməsinin 15- ci bəndində əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan yalnız biri – zəruri müdafiə nəzərdə tutulurdu. Deməli, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hal olmaq etibarilə ilk dəfə məhz «zəruri müdafiə» cinayət qanununun konkret normasında təsbit edilmişdir.

Keçmiş sovet cinayət hüququ tarixində müttəfiq respublikaların 1922-1923-cü illər cinayət məcəllələri, xüsusən də RSFSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəlləsi görkəmli rol oynamışdır. RSFSR-in 1922-ci il CM-nin qəbul edilməsilə sovet

sosialist cinayət hüququnun proletar zəminləri üzərində təşəkkül tapan quruculuğu əsasən başa çatmışdır. RSFSR-in 1922-ci il CM-nin əsas mənbələri qismində sovet cinayət qanunvericiliyi və inqilabi tribunalların, 1917-1921-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş xalq məhkəmələrinin məhkəmə praktikası çıxış etmişdir.

Sovet cinayət hüququnun Ümumi hissəsinin ənə mühüm institutlarını müəyyən edən normalar kimi, bəzi prinsipial məsələlər də CM-nin müxtəlif layihələrində və 1922-ci il CM-nin özündə özünün eyni olmayan həllini tapdı. Bu prosesdə ayrı-ayrı məsələlərin işlənilib hazırlanması (köhnəmiş normaların tamamilə ləğv olunması, bəzi normaların dəyişdirilməsi, bəzilərinə qismən əlavələr edilməsi) sovet cinayət hüququna yad olan elementlər qismində dəyərləndirilmişdir.

RSFSR-in 1922-ci il CM-nin yenidən işlənmiş layihəsində cinayət anlayışına verilən tərif (6-cı maddə) mərkəzi yeri tuturdu. Həmin tərif sonradan RSFSR-in 1922-ci il CM-nə daxil edilmişdir. ÜRMİK-in IX çağırış 3-cü sessiyasında məruzəçi D.İ.Kurski CM-nin müzakirəsi gedişində demişdir ki, məcəllənin aparıcı anlayışı cinayət anlayışıdır⁴⁰. Məcəllədə göstərilir ki, sovet cinayət hüququ əməlin və şəxsin təhlükəliliyini onların qırılmaz birliyində nəzərə alı və onları bir-birinə qarşı qoymur.

RSFSR-in 1922-ci il CM-si cinayət qanunvericiliyinin (Cinayət Məcəlləsinin) vəzifələrini dəqiq müəyyən edirdi. RSFSR-in 1922-ci il CM-nə müvafiq surətdə Azərbaycan SSR-in 1923-cü ildə qəbul edilmiş CM-nin 1-ci maddəsində deyilirdi: «Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin vəzifəsi zəhmətkeşlər dövlətini, zəhmətkeşlər hakimiyyətini sarsıdan və ya həmin hakimiyyət tərəfindən qoyulmuş qayda qanunları pozan ictimai təhlükəli əməllərin (cinayətlərin) məhkəmə-hüquq» yolu ilə müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu vəzifə, hüquq pozanlar haqqında həmin Məcəllədə göstərilən ictimai müdafiə tədbirlərini tətbiq etmək yolu ilə həyata keçirilir». Beləliklə, Azərbaycan SSR-in 1923-cü il CM-də cinayət hüququnun iki mərkəzi anlayışı formulə edilmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

⁴⁰ Бюллетень 3-й сессии ВЦКА IX созыва, № 3, с. 37.

- 1) cinayət anlayışı;
- 2) törədilmiş cinayətə müvafiq surətdə təyin edilən cəza anlayışı.

SSRİ-nin təşkil edilməsində cinayət qanunvericiliyi hər bir sovet sosialist respublikası tərəfindən müstəqil yaradılırdı. Sovet respublikalarının əsas qanunları vasitəsilə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən normaların verilməsi sovet respublikalarının ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətinə aid edilir. Bu da həmin respublikalarda cinayətkar və cəzalanmalı olan əməllərin təriflərinin birliyi ilə əvvəl cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin birliyi ilə təmin olunurdu. Yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarına cinayət-hüquqi xarakterli qərarların verilməsi hüququ verilmirdi⁴¹.

Birinci sovet konstitusiyası – RSFSR-in 1918-ci il Konstitusiyası ümumdövlət əhəmiyyətli məsələlərin, ümumdövlət qanunvericiliyinin, məhkəmə quruluşunun və məhkəmə quruculuğunun, mülki qanunvericiliyin, cinayət qanunvericiliyinin nəzərdən keçirilməsini (Konstitusiyanın 49-cu maddəsinin «o» bəndi) Ümumrusiya Sovetlər qurultayının səlahiyyətinə daxil edirdi.

SSRİ-nin təşkili ilə bağlı sovet cinayət qanunvericiliyinin qarşısında vahid sosialist qanunçuluğunun möhkəmləndirilməsinə dair yeni vəzifələr qoyurdu. SSRİ-nin 1924-cü il Konstitusiyası müəyyən edirdi ki, cinayət hüququ sahəsində SSRİ-nin qanunvericilik orqanlarının səlahiyyətinə ümumittifaq cinayət qanunvericiliyi əsaslarının tərtibi vəzifəsi daxil edilir. Konstitusiya cinayətlərin mühüm kateqoriyaları ilə vahid cinayət-hüquqi mübarizənin təmin, habelə sovet cinayət hüququnun bütün sovet ittifaqı üçün yeganə olan ümumi prinsip və müddəalarının qanunvericilik qaydasında müəyyən edilməsi zərurətini özündə ehtiva edirdi.

Nəzərdən keçirilən dövrdə ümumittifaq cinayət qanunvericiliyi sistemində «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin əsas başlanğıcları»nın böyük əhəmiyyəti var idi. Əsaslar sovet sosialist cinayət hüququnun prinsiplərinin bütün Sovet İttifaqı üçün yeganə ifadəsi idi. «Əsaslar»ın

⁴¹ История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948, с. 305.

mənbələrinə müttəfiq respublikaların artıq qüvvədə olan cinayət məcəllələri və məhkəmə praktikası xidmət etmişdir. Həmin mənbələrə söykənən «Əsaslar» sovet cinayət hüququnun (o cümlədən, qanunvericiliyinin) bir sıra prinsiplial müddəalarını, təriflərini və institutlarını inkişaf etdirmişdir. 1924-cü il redaksiyasında dərc edilmiş «Əsaslar» girişlə yanaşı, 39 maddədən ibarət idi və onlar aşağıdakı dörd bölmə arasında belə bölüşdürülürdü:

I Bölmə. Cinayət qanunvericiliyinin qüvvə hədləri.

II Bölmə. Ümumi qərarlar.

III Bölmə. Sosial müdafiə tədbirləri və onların məhkəmə tərəfindən tətbiqi.

IV Bölmə. Məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş sosial müdafiə tədbirinin tətbiqindən məhkumun şərti olaraq vaxtından əvvəl azad olunması haqqında⁴².

1926-1928-ci illərdə o vaxt mövcud olmuş bütün müttəfiq respublikalarda cinayət məcəllələrinin ümumittifaq cinayət qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Məsələn, Azərbaycan SSR-in 1927-ci ilin dekabrında qəbul olunmuş Cinayət Məcəlləsi 1928-ci il yanvarın 15-dən qüvvəyə mindi. Bu proses bütün müttəfiq respublikalarda fasiləsiz olaraq davam etmiş və qəbul edilən, qüvvəyə minən cinayət məcəllələri 1960-cı ilədək qüvvədə olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu müddət ərzində onların bir sıra maddələrinə əlavə və dəyişikliklər də edilmişdir.

Müttəfiq respublikaların cinayət məcəllələrinin ümumi hissəsi «Əsas başlanğıclar»ın mətninin bütünlüklə yenidən cəzalandırılmasından ibarət deyildi. Belə ki, müttəfiq respublikalar «Əsas başlanğıclar»ın göstərişlərini xeyli inkişaf etdirmiş, onlara «Əsas başlanğıclar»da olmayan bir sıra digər göstərişləri əlavə etmişdilər. Məsələn, sürgün və köçürmə haqqında maddənin öz məcəlləsinə daxil edən müttəfiq respublikaların əksəriyyətinin cinayət qanunvericiliyi bu cəza tədbirinin tətbiqinin məhdudlaşdırıcı şərtlərini müəyyən edirdi. Tətbiqetmənin belə şərtləri bəzi müttəfiq respublikaların, o cümlədən RSFSR-in 1924-cü il CM-sində nəzərdə tutulmurdu.

⁴² История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948, с. 320.

Azərbaycan SSR-in 1927-ci il CM-nin 41-ci maddəsinin ikinci abzasına uyğun olaraq müəyyən bir vaxta qədər məcburi surətdə Azərbaycan SSR-in başqa yerlərində sakin etməklə, məlum bir yerinə daxilindən çıxartmaq məhkəmə tərəfindən, yalnız Cinayət məəcəlləsinin 64-76-cı maddələrilə, 78-ci maddəsinin 1-ci hissəsilə, 79, 83, 84, 89-cu maddələrilə, 103-cü maddəsinin 2-ci hissəsilə, 138, 141, 164, 190, 191, 196-cı maddələrilə, 206-cı maddənin «v», «ğ» və «d» bəndlərilə, 208-ci maddənin 2-ci hissəsilə, 209-cu maddənin 3-cü hissəsilə, 210, 211, 263 və 265-ci maddələrilə nəzərdə tutulmuş cinayətlərdən ötrü məsuliyyətə cəlb edilənlər haqqında tətbiq edilə bilər. Məcburi surətdə sakin edilmək üçün məhkəmə tərəfindən təyin edilə biləcək yerlər Xalq Ədliyyə Komissarlığı ilə razılaşıdırılaraq Azərbaycan SSR Baş Milis idarəsi tərəfindən müəyyən edilir.

«Əsas başlanğıclar»ın normalarının inkişafını özündə ehtiva edən müttəfiq respublikaların cinayət məəcəllələrinin maddələrinə «Əsas başlanğıcların» normaları ilə uzlaşmayan normalar kimi baxmaq olmazdı. Lakin müttəfiq respublikaların cinayət məəcəllələrinin ayrı-ayrı maddələri öz mahiyyətinə görə nə «Əsas başlanğıclar»ın, nə də digər cinayət qanunvericiliyi sahəsində digər ümumittifaq qanunvericilik aktları ilə uzlaşmayan normaları da nəzərdə tuturdu. Buda təbii olaraq müvafiq müttəfiq respublikanın milli adət və ənənləri, habelə yerli xüsusiyyətləri ilə bağlı idi.

Ümumittifaq cinayət qanunvericiliyinin ümumi hissəsinin əsaslarının inkişafı özünəməxsus spesifikliyi ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. «Əsas başlanğıclar»ın fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində onun bir çox normalarına qanunvericilik qaydasında son dərəcə əhəmiyyətə malik olan bir sıra normalarına qanunvericilik qaydasında son dərəcə əhəmiyyətə malik olan bir sıra dəyişikliklə edilmiş və həmin dəyişikliklər o dövrdə cinayətkarlıqla mübarizənin yeni vəzifələrinin tələblərin uyğunlaşdırılmışdır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, «Əsas başlanğıclar»a edilən dəyişikliklər sosialist humanizm prinsipinin

inkişafını ifadə etməklə yanaşı, cinayətkarlıqla mübarizənin gücləndirilməsinə yardım göstərmişdir⁴³.

«Əsas başlanğıclar»a edilən dəyişikliklərin sayı heç də az olmamışdır. Ona görə də biz bu tədqiqat əsərində yalnız onun predmetinə aid olan bəzi dəyişikliklər üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Əvvəlcə, qeyd etmək lazımdır ki, «Əsas başlanğıclar»ın 1924-cü il redaksiyasında 3-cü maddənin 1-ci hissəsinin mətni aşağıdakı məzmununda verilirdi: «Dövləti və hərbi cinayətlər istisna olmaqla, cinayətlərin ayrı-ayrı növləri və onlara tətbiq edilən sosial müdafiə tədbirləri müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir».

İkincisi, qanunun mətninin özündə dövləti cinayətlərin anlayışının tərifi verilmirdi. Bu sahədə SSR İttifaqının səlahiyyətinin ancaq əks-inqilabi cinayətlər haqqında Əsasnamə dərc etdirməsilə məhdudlaşdırılmasına cəhdlər göstərilirdi. Bunun da nəticəsində dövləti cinayətlər anlayışı əksinqilabi cinayətlər anlayışı ilə eynilik təşkil edirdi.

SSRİ MİK-in III çağırış 3-cü sessiyasında «Əsas başlanğıclar»ın 9, 31 və 32-ci maddəsində edilən dəyişikliklər inqilabi qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi məqsədinə xidmət edirdi. İnqilabi qanunlardan yan keçmək kobud qanun pozuntusu kimi qiymətləndirilirdi. hətta qanunu pozmağa göstərilən cəhd belə, cəzalanmalı əməl qismində nəzərdə tutulurdu.

«Əsas başlanğıclar»ın 9-cu maddəsinin ilkin mətni cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan əməli sovet hakimiyyətinə, inqilabi qaydaya, şəxsiyyətə, yaxud müdafiə olunan şəxsin və ya digər şəxsin hüquqlarına qəsd əleyhinə **zəruri müdafiə** vəziyyətində törətmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətini istisna edirdi. Sesiya inqilabi qaydaya qəsd əleyhinə mövcud olan zəruri müdafiəni şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmənin halları içərisindən çıxardı. Əsasların 9-cu maddəsində ona görə belə dəyişiklik edildi ki, cinayət qanununda belə geniş formulənin mövcudluğu kimlərə qanunsuz hərəkətlər etməkdə bəhanə verə bilər.

⁴³ История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948, с. 345.

Yəni zəruri müdafiə bəhanəsi ilə hətta inqilabi qaydanın əz əhəmiyyətli pozuntuları əleyhinə törədilə, lakin daha ağır nəticələrə səbəb ola bilər.

O dövrdə təhlükəli qəsdlər adətən, sovet hakimiyyəti (h o cümlədən, sosialist mülkiyyəti – sovet iqtisadi quruluşu

Əleyhinə olan, yaxud vətəndaşlar və ya onların hüquqları barəsində törədilən qəsdlərdən ibarət idi. Bu qəsdlərdən müdafiə olunan şəxslərin cinayət məsuliyyətinin istisna olunması isə «Əsas başlanğıcların 9-cu maddəsində nəzərdə tutulurdu.

Yuxarıda göstərilən qanun norması digər müttəfiq respublikaların cinayət məəcəllələrində olduğu kimi, Azərbaycanın da cinayət qanunvericiliyində də öz ifadəsini tapmışdı. Belə ki, Azərbaycan SSR-in 1927-ci il CM-sinin 53-cü maddəsində deyilirdi:

«Bu və ya başqa ictimai müdafiə tədbiri müəyyən edilərkən, cinayət aşağıda göstərilən hallarda edilmiş olduqda, vəziyyəti yüngülləşdirən hallar hesab edilir:

1) cinayət, zəruri müdafiə həddini aşmaqla edilmiş olsa da, lakin ya sovet hakimiyyətinə və ya özünü müdafiə edənə və ya başqa şəxsin şəxsiyyətinə və hüququna qarşı edilən qəsddən müdafiə etmək üçün edilmiş olduqda;

2) birinci dəfə edilmiş olduqda;

3) tamah və ya başqa alçaq məqsədlə olmayan səbəblərə görə edilmiş olduqda;

4) kəskin ruhi həyəcan təsiri altında edilmiş olduqda;

5) kəskin ruhi həyəcan təsiri altında edilmiş olduqda;

6) aclıq, ehtiyac vəziyyəti içərisində və ya ağır şəxsi və ya ailə vəziyyəti təsiri altında edilmiş olduqda;

7) avamlıq, şüursuzluq və ya təsadüfi vəziyyətə görə edilmiş olduqda;

8) yaşadolmamış şəxslər və ya hamilə qadınlar tərəfindən edilmiş olduqdu».

Maddənin mətnindən görüldüyü kimi, qanunverici sadalanan halları əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar deyil, cinayət məsuliyyətini yüngülləşdirən hallar qismində nəzərdə tutmuşdur. Cinayət qanununun bu norması müəyyən

dəyişikliklərlə 1960-cı ildə keçmiş sovet cinayət qanunvericiliyinin təzələnməsində olan müddət ərzində qüvvədə olmuşdur. Normanın məzmunu yalnız 1960-cı il cinayət qanunvericiliyi ilə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, Azərbaycan SSR-in 1960-cı il CM-nin (CM 1961-ci il martın 1-dən qüvvəyə minmişdir) 13-cü maddəsinə deyilirdi: «Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş əməllərin əlamətlərinə uyğun gəlmiş olsa da, zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni Sovet dövlətinin mənafeyinə və özünü müdafiə edən və ya başqa şəxsin şəxsiyyətinə və ya hüquqlarına qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsdən qoruyarkən edilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışsa, cinayət deyildir.

Qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə açıqdan-açığa uyğun gəlməyən müdafiə zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab edilir».

Qanunun bu normasından bir daha aydın olur ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallardan biri kimi zəruri müdafiə vətəndaşların, habelə cəmiyyətin fəal üzvü olan sağlam düşüncəli hər bir fərdin, qrupun və kollektivin cinayətkarlıqla və onu doğuran səbəblərlə mübarizədə iştirakı formalarından biridir. Belə ki, digər cinayət-hüquqi vasitələr kimi, zəruri müdafiə də cinayətlərin qarşısının alınmasına, yaxud onların təzahürlərinin aradan qaldırılmasına, hüquq qaydasının və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsinə, habelə cəmiyyət üzvlərinin, xüsusən də yetişməkdə olan gəncə nəslin cinayətkarlığa qarşı qətiyyətli barışmazlıq ruhunda tərbiyə edilməsinin əsas zəminlərindən biridir.

Əvvəllər qüvvədə olmuş cinayət qanunvericiliyində (o cümlədən, cinayət hüququnda) hüququayyğun, sosial cəhətdən faydalı olan davranış növlərindən birini də **son zərurət** təşkil edir. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallardan biri kimi, son zərurət də Azərbaycanın cinayət hüququ və cinayət qanunvericiliyi ilə cəzalanmalı olmayan əməllərdən hesab olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zərurət əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallardan biri kimi, RSFSR-in 1922-ci il CM-sində (20-ci maddə) nəzərdə tutulsa da, Azərbaycan SSR-in 1927-ci il (o cümlədən, həmin Məcəllənin

1944-cü il redausiyasında) CM-sində «son zərurət» halı nəzərdə tutulmurdu. Bu hal CM-sinə 1960-cı ildə daxil edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan SSR-in 1960-cı il CM-nin 14-cü maddəsində deyilirdi: «Cinayət qanununda tutulmuş əməllərin əlamətlərinə uyğun gəlmiş olsa da, son zərurət vəziyyətində, yeni Sovet dövlətinin mənafeyini, ictimai mənafeyi, həmin şəxsin və ya başqa vətəndaşların şəxsiyyətini və ya hüquqlarını qorxu altına alan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün edilmiş hərəkət, əgər həmin vəziyyətdə bu təhlükə başqa vasitə ilə aradan qaldırıla bilməzdisə və əgər vurulmuş zərər qarşısı alınmış zərərdən daha az əhəmiyyətli olmuşdusa, belə hərəkət cinayət deyildir».

Deməli, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallardan biri olmaq etibarilə son zərurət elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman şəxs dövlət mənafeyi, sosial mənafeələr və ya vətəndaşların hüquq və mənafeləri üçün böyük zərər vura biləcək təhlükəni, əgər belə təhlükə başqa yolla aradan qaldırıla bilməzdisə, qanunla müdafiə edilən müəyyən mənafeyə az zərər vurmaqla qarşısını alır ki, bu da zahirən cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı ictimai təhlükəli əməlin əlamətlərinə uyğun gilir, mahiyyət etibarilə isə ictimai faydalıdır.

SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin Əsaslarında (Əsasların 9-2-ci maddəsi) müəyyən edilirdi ki, «Hərəkətlərin, həmin şəraitdə digər vasitələrlə qarşısı alınma bilməyən təhlükənin qarşısını almaq üçün törədildiyi vaxt, əgər bu zaman zərər əvvəlki zərərlə müqayisədə az əhəmiyyətli olarsa. Sosial müdafiə tədbirləri tətbiq edilmir»⁴⁴. N.N.Turetski yazır ki, əvvəlki norma ilə müqayisədə burada son zərurət institutunun tətbiqi həddləri daha geniş müəyyən edilmiş, onlar yalnız şəxsi mənafeələrin, yaxud əmlak mənafeələrinin xilas edilməsi halları ilə məhdudlaşdırılmamışdır. Son zərurət vəziyyətində törədilən əməlin mövcud olması şərtlərində müəyyən olunması cəzaya səbəb olmur...⁴⁵

Əməlin cinayət olmasını istisna edən halları özündə ehtiva edən cinayət-hüquq normalarının sonralar təkmilləşdirilməsi, habelə cinayət qanunvericiliyinə

⁴⁴ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. Под ред. И.Т.Голякова. М., 1953, с. 201.

⁴⁵ Турецкий Н.Н. Уголовно-правовая понятие крайней необходимости. Алматы, 2003, с. 4.

bununla bağlı yeni normaların daxil edilməsi keçən əsrin 90-cı illərinin sonu və 91-ci illərinin əvvəllərinə təsadüf edir. 1991-ci ildən sonra İttifaqın ərazisində baş vermiş məlum hadisələrlə bağlı tarixi-siyasi dəyişikliklər nəticəsində SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericilik Əsasları normativ hüquqi sənəd olmaq etibarilə öz mahiyyətini itirdi. XX əsrin sonuna doğru və XXI əsrin başlanğıcında əməlin cinayət olmasını istisna edən halların sayında artım baş verdi ki, bu barədə növbəti fəsildə ətraflı danışılır.

Hazırda əməlin cinayət olmasını istisna edən hallara xüsusi diqqət yetirilir və onların tətbiqi üsullarında da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Cəmiyyətin irəliyə doğru intensiv tərəqqisi, habelə ictimai münasibətlərin sürətli inkişafı cinayət hüququnun (cinayət qanunvericiliyinin) mühüm institutlarından biri kimi, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların cinayət-hüquqi mahiyyəti və təbiətində müəyyən yeniliklərin təzahür etməsinə imkan yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının sosial hadisələrin qiymətləndirilməsində humanizm və sosial ədalət prinsiplərini tam rəhbər tutan müasir cinayət hüququ elmi cinayətə görə cəzanın fərdiləşdirilməsi və məsuliyyətin differensiasiyası yolunu özü üçün başlıca istiqamət seçmişdir.

Müasir mərhələdə daha çox cinayətlərin törədilməsi səbəbindən və şəritinin vaxtında aradan qaldırılması istiqamətində fəaliyyətin daha da genişləndirilməsi dövlətin cinayət-hüquq siyasətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Yaxşı məlumdur ki, cinayətkarlığın kökünü tamamilə kəsmək qeyri-smümkündür. Elmi-texniki tərəqqinin özü də buna imkan vermir. Hər bir yeni texnoloji kəşf və ya ixtira özünün sosio antipodunu yaratmaya bilməz. Deməli, cəmiyyət istəsə də, istəməsə də cinayətlərsiz ötüşə bilməz. Bunu qocaman tarix də təsdiq edir. Müasir dünyanın global problemlərinin həlli isə ən azı cinayətkarlığın qarşısının alınmasını, onunla ən müxtəlif vasitələrlə mübarizənin daha da gücləndirilməsini zəruri və labüd edir.

Göstərilənlərlə bağlı bir sıra mürəkkəb problemlərin həllində əməlin cinayət olmasını istisna edən halların düzgün müəyyən edilməsinin və qanunvericiliyin

dürüst tətbiqinin də özünəməxsus müəyyən rolu və çəkisi vardır. bununla əlaqədar olaraq əməlin cinayət olmasını istisna edən halların cinayət-şüquqi mahiyyətinin, onların əsl hüquqi təbiətinin nədən, hansı komponentlərdən ibarət olmasının aydınlaşdırılması və bir sıra ziddiyyətli məqamların aradan qaldırılması yönündə təhlillər aparılması mühüm siyasi-hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Bu da öz növbəsində əməlin cinayət olmasını istisna edən halların anlayışı üzərində daha ətraflı dayanmağı zəruri edir.

1.2. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların anlayışı

Azərbaycan Respublikasının nə müasir cinayət hüququ elmində, nə də qüvvədə olan yeniləşdirilmiş cinayət qanunvericiliyində əməlin cinayət olmasını istisna edən halların ümumi anlayışı verilmir. Bəs, müasir cinayət hüququnun müstəqil institutlarından biri olan əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar nədən ibarətdir?

Fikrimizcə, bu suala ətraflı və düşünülmüş cavab vermək üçün bilavasitə cinayət anlayışı, onun əlamətləri üzərində dayanmaq lazımdır.

Cinayət ilk növbədə sosial hadisə olmuş və olmaqdadır. O, tarixi kateqoriyadır. Cinayət anlayışı sosial-tarixi kateqoriya olmaq etibarilə dövlətin və hüququn yaranmasından sonra qanunla cəzalandırılması olan hərəkət qismində qiymətləndirilmişdir. Cəmiyyətin tarixi inkişafı gedişində cinayət yalnız öz formasına görə dəyişmiş, məzmunu isə demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır. Cəmiyyətin və dövlətin inkişafı, habelə elmi-texniki inqilablar, müxtəlif keçid mərhələləri cinayətin yalnız törədilməsinin üsul və vasitələrində dəyişikliklərə (məsələn, qədim dövrlərdə, erkən orta əsrlərdə, orta əsrlərdə, yeni və ən yeni dövrdə, əgər soyuq silahlardan istifadə edilmişdirsə, odlu silahın ixtirasından sonra bu silah da cinayətin törədilməsi alətlərindən birinə çevrilmişdir) məruz qalmışdır. Yaxud cinayətlərin qəsd etdiyi obyektlərin dairəsi xeyli genişlənmişdir. Məsələn, nə qədər ki, təyyarə ixtira edilməmişdi, hava gəmisinin girov götürülməsi və ya

qaçırılması haqqında söhbət belə gedə bilməzdi. Kompyterin kəşfindən sonra analogi iddi cinayətlər və onların müxtəlif formaları təzahür etməyə başlamışdır.

Göstərmək zəruridir ki, SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericilik Əsaslarında cinayət anlayışına verilmiş maddi-formal tərif öz spesifik cəhətlərinin müstəqil dövlətlərin cinayət qanunvericiliyində bu gün əd qoruyub saxlamaqdadır. Cinayətin anlayışına 1958-ci ildə verilmiş həmin tərifaddi əlamətə – özündə təqsiri, hüquqaziddiliyi, qeyri-əxlaqiliyi və cəzanı ehtiva etməklə əməlin ictimai təhlükəliliyinə üstünlük verir.

Hələ Yustinianın Digestlərində Roma hüququnun belə bir müddəası mövcud idi: «Heç kəs öz fikir və düşüncələrinə görə cəzalandırıla bilməz»⁴⁶. Bu prinsip Azərbaycan Respublikası cinayət hüququnun əsasında durur. Belə ki, AR CM-nin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır.

Deməli, cinayət məsuliyyətinin əsasında ancaq konkret əməldə 9hərəkət və ya hərəkətsizlikdə) ifadə olunan cinayətkar bəvranış xidmət edə bilər. Şəxsiyyətin cəmiyyət əleyhinə olan baxışları, yaxud fikir və düşüncələri və digər mənəvi mənfi xassələri cinayət məsuliyyətinin əsasını təşkil edə bilməz. Cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) «əməl», «hərəkət», «fəaliyyət», «davranış» terminlərini xatırlamaqla yanaşı, cinayətlərin insan fəaliyyətinin bütün növlərini onların mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq təşkil etməsini də özündə ehtiva edir.

Təsadüfi deyil ki, qanunverici cinayət anlayışına tərif verərkən «əməl» terminindən istifadə edir. Bu da öz növbəsində həm hərəkət və ya hərəkətsizliyin, həm də bütövlükdə cinayətin adlandırılması üçün işlədilir.

Cinayət anlayışının ilk formal klassik tərfi Fransanın 1791-ci ildə, bir qədər sonra isə 1810-cu ildə qəbul edilmiş Cinayət məcəlləsində öz qanunvericilik təsbitini tapmışdır. F.Y.Səməndərov yazır: «Bu tərif az dəyişikliklə bu gün də cinayət qanununda saxlanılır. Varislik prinsiplərini qoruyaraq Fransanın 1992-ci il

⁴⁶ История политических и правовых учений /Под ред. О.Э.Лейста. М., Юрид.литр., 1997, с.36.

Cinayət məcəlləsində də sosial təhlükəlilik dərəcəsinə görə və əməlin yetirdiyi ziyanın ağırlıq dərəcəsinə aslı olaraq cinayətlərin kriminal əməl, kriminal xəta və kriminal pozuntu kimi növləri fərqləndirilir. Kriminal əməl, barəsində rüsvayedicə cəzalar tətbiq edilən əməl kimi, kriminal pozuntu isə, törədilməsinə görə cəza tətbiq edilən əməl kimi xarakterizə edilir. Belə tərif məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyətini qanuni çərçivəyə yönəltməyə də, cinayətin sosial təbiətini açmadığına görə formal xarakterə malikdir»⁴⁷.

Cinayət anlayışına maddi tərifin verilməsinə ilk səylərdən biri klassik cinayət hüquq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Ç.Dekkaria tərəfindən göstərilmişdir. O, cinayəti ictimai qaydaya, cəmiyyətə zərər vuran əməl⁴⁸ qismində qiymətləndirmişdir.

Müsəlman Şərqiində, o cümlədən Azərbaycanda (ən qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə) cinayətə həmişə **şər əməl** kimi baxılmışdır. Ona görə də hər cür şər əməli həmişə pislənmişdir. XIII əsrin dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi kiçik qəbahətlərin özünün belə, vaxtında qarşısının alınmasını tövsiyə edirdi. Onun fikrincə, kiçik qəbahətlər artaraq tədricən böyük cinayətlərə çevrilir. Mütəfəkkir cinayətkar əməlləri ilə öyünənləri, ümumiyyətlə, şər əməlləri özünə peşə edən adamları tənqid edərək yazırdı: «təhlükəli əməl haqqında fikirləşən qəhrəman hesab edilə bilməz. Şərəfətin itirilməsindən, hörmətin əldən getməsindən qorxmayanlar, ...dost və əşnalarının itirilməsindən və bu kimi bədbəxtliklərdən narahat olmayanlar şücaətdən çox dəlilik və sərəməliyə yaxın olurlar»⁴⁹.

Müsəlman aləmində (o cümlədən islam dinində) cinayətə yanaşmanın özünəməxsus spesifik cəhətləri vardır. İslam dini, o cümlədən şəriət ansana qarşı çevrilmiş hər hansı əs hərəket və ya hərəkətsizliyi qətiyyətlə pisləyir. Mülkiyyətin müqəddəsliyi müsəlman hüquqşünaslığında belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, şəxsiyyət barəsində törədilən hər hansı nalayiq hərəket qadağan olunmuş əməllər sırasına daxil edilməlidir.

⁴⁷ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s.79.

⁴⁸ Бажанов М.И. Уголовное право Украины, Общая часть. Днепропетровский, Пороги, 1992, с. 19.

⁴⁹ Xacə Nəsurəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, Elm, 1980. s. 95.

Bir sözlə, müsəlman hüququnda cinayət dedikdə, şəxsiyyətə və ya əmlaka yönəlmiş qadağan olan əməl başa düşülür. Bununla belə, cinayət hər bir halda Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmiş əməldir. Bu onunla şərtləşir ki, müsəlman cəmiyyətində mövcud münasibətlər ilahi qanunla tənzim edildiyindən, həmin münasibətlərə edilən hər hansı qəsd Allahın iradəsi əleyhinə yönəlmiş əməl hesab olunur⁵⁰.

Şəriət, o cümlədən müsəlman hüququ cinayəti əxlaqsız və «günah» əməl kimi səciyyələndirir. Şəriətə görə, cinayət haram sayılan pis və təqdir edilməyən əməldir. Cinayət Allah tərəfindən müəyyən edilmiş hüdudların pozulması kimi qiymətləndirilir. Q.M. Kərimov yazır: «Quranda ...göstərilmişdir ki, «ilahi nizam» vardır və onu pozmaq olmaz (38, 65:1). Müsəlman hüququ bütünlüklə özündən əvvəlki tarixi dövrdə hökm sürmüş və sonradan məhəmmədin «ilahi nizamı»na uyğunlaşdırılmış qanunlarla yönləndirilmişdir».

Cinayət-hüquqi mənada hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizlik fərdin iradi aktından ibarətdir. **İradi** akt – bu, insan tərəfindən onun şüuru çərçivəsində və konkret vəziyyət şəraitində sərbəst seçilən aktdır. **İradi**, dedikdə, maneələri aradan qaldırmaq qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bu, zahiri amillərlə reaksiya verməklə təzahür edən səydir. Cinayət hüququ ədəbiyyatında iradəyə istək, razılıq qismində baxılır⁵¹. Buna görə də əgər şəxs məcburiyyət və ya qarşısı alınmaz qüvvənin təsiri altında öz iradəsi əleyhinə hərəkət edərsə, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz.

Əgər şəxs fiziki və ya psixi məcburiyyət nəticəsində öz hərəkətlərinə (hərəkətsizliklərinə) rəhbərlik edə bilməzsə, fiziki məcburiyyətinin nəticəsi olaraq cinayət qanunu ilə mühafizə olunan mənafelərə zərər vurulması cinayət sayılmır. Psixi məcburiyyət, habelə fiziki məcburiyyət nəticəsində cinayət qanunu ilə mühafizə olunan mənafelərə zərər vurulmasına görə cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ cinayət qanunvericiliyinin müvafiq normalarının müddəaları nəzərə alınmaqla həll edilir. Şəxsin cinayət qanunu ilə mühafizə olunan mənafelərə zərər

⁵⁰ Ebu Zehra M. İslamhukukunda suç və ceza. İstanbul, 1994, s. 57.

⁵¹ Комментарий к УК РФ /Под общ. Ред.Ю.И.Скуратова и В.М.Лебедева. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с. 17.

vurmağa məcbur edilməsi ona münasibətdə fiziki və ya psixi təsirin qanunsuz metodlarından istifadə edilməsindən, onların tətbiqindən ibarətdir. Belə məcburiyyət həm fiziki zorakılıqla (döymə, işgəncə vermə, bədən xəsarətlərinin yetirilməsi, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə və s.), həm də psixi təsirlə (həyat, sağlamlıq, şərəf, ləyaqət, əmlak mənafeləri üçün təhlükəli ola bilən müxtəlif hədələmələr) müşayət oluna bilər.

Hər bir konkret cinayət cinayət qanunvericiliyi ilə qadağan olunan davranış formasıdır. Belə davranış ilk növbədə ictimai təhlükəliliyi, hüquqaziddiliyi, qeyri-əxlaqiliyi və cəzalanmalı olması ilə xarakterizə olunur. Məhz buna görə də cinayət hüququ elmində belə davranış aktı «əməl, istilahi» ilə ifadə olunur.

Cinayət hüququnda əməl deydikdə, onsanın xarici alımdı sosial əhəmiyyətli dəyər, maraq və sərvətlərə zərər vuran təqsirli (şüurlu), ictimai təhlükəli, fəal (hərəkət) və ya passiv (hərəkətsizlik) davranışının təzahürü başa düşülür. Əməl həmişə konkret, yəni konkret şəxs tərəfindən, konkret məkanda, konkret şəraitdə, konkret zamanda törədilir və konkret formada ifadə olunur. Cinayət hüququnu insan davranışının iki cəhəti psixoloji və sosial cəhətləri maraqlandırır. Buna görə də cinayət hüququ nəzəriyyəsində cinayət əməli psixoloji və sosial əlamətlər nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir⁵².

Keçmiş sovet hüquqşünaslığında müxtəlif anlayışlara təriflərin verilməsi, terminlərin mənasının açılması və ya hüquqi məsələlərin mahiyyətinin izah olunması ciddi proqramlaşdırılmış ideologiya ilə sıx bıqlı idi. Bununla belə, cinayət anlayışına daha uğurlu tərif keçmiş sovet cinayət hüququnda verilmişdir. O, ilk maddə təriflərdən biri hesab olunur.

Azərbaycanda 9 iyul 1920-ci il tarixdə qəbul olunmuş «Azərbaycan SSR-in cinayət hüququnun əsas müddəaları» bölməsinin 4-cü maddəsində göstərilirdi ki, «cinayət ictimai münasibətlər sistemi üçün sosial təhlükəli olan hərəkət və ya hərəkətsizlikdir». Bu müddəa sonralar Azərbaycan SSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəlləsində də öz qanunvericilik təsbitini tapmışdır. Lakin həmin Məcəllədə

⁵² Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ, Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010, s. 39.

ifadə edilmiş maddi tərif tam siyasi-ideoloji məzmununa malik idi. Cinayət Məcəlləsinin 6-cı maddəsində deyilirdi: «Kommunizmə keçid dövründə fəhlə-kəndli hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilən Sovet quruluşunun əsaslarını və hüquqi dayaqlarını təhlükə altına alan hər hansı ictimai təhlükəli hərəkət və ya hərəkətsizlik cinayət sayılır».

F.Y.Səməndərov yazır ki, burada cinayətin sosial təbiətini açmaq, qonun ictimai münasibətlər üçün, mövcud ictimai qaydalar üçün təhlükəli olmasını göstərmək tərifinə müsbət cəhəti kimi qeyd edilməlidir. Tərifdə cinayətin sosial mahiyyətinin qeyd edilməsi cinayətin yeni maddi anlayışını yaradır. Lakin qeyd olunan müsbət cəhətlərlə yanaşı, cinayətin tərifində tənqidi mülahizə doğuran cəhətlər də var idi. Bunlara aşağıdakılar aid edilə bilər:

1) anlayışa cinayətin qeyri-hüquqilik əlaməti daxil edilmirdi; cinayət sayılan əməllərin qanunda qəti olaraq göstərilməsi məsələsi açıq qalırdı;

2) cinayət qanununda hüquq mühafizə orqanlarına qanunu öz mülahizəsinə uyğun tətbiq etməkdə sərbəstlik verən analogiya institutu müəyyən edilmişdi;

3) cinayətdən ziyan çəkən ictimai münasibətlərin dairəsi konkretləşdirilmirdi;

4) o zaman, kommunizmə keçid dövründə yalnız fəhlə-kəndli hakimiyyətinin mənafeyinə uyğun münasibətlərin qorunduğunun tərifə daxil edilməsi elmi təfəkkürdən daha çox siyasi mülahizələrlə bağlı idi⁵³.

Bütün bunlar onu göstərir ki, ilk Cinayət Məcəlləsi, hər şeydən əvvəl öz sinfi xarakteri ilə seçilmişdir. Xüsusən XX əsrin 30-cu illərində bütün ölkə ərazisində «Sosializmin bütün cəbhə boyu hücumu», yaxud «sosializmin tam və qəti qələbəsinə doğru» və s. Bu kimi şüarların fasiləsiz olaraq bəyan edilməsi həmin dövrdə qəbul edilən cinayət qanunlarının məzmununa da güclü təsir göstərmiş, bunun da nəticəsində bəzi maddələrin sanksiyaları həddən artıq sərtləşdirilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq qeyd edildiyi kimi, ...bəzi kateqoriyadan olan cinayətləri törədən şəxslərin «xalq düşməni» elan edilməsi kimi mövqeyin

⁵³ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s.80.

cinayət qanununda təsbit edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu da cinayətin anlayışına sinfi mövqedən qiymət verməkdən başqa bir şey deyildir⁵⁴. Beləliklə, cinayətin anlayışına verilmiş ilk tərifdə birinci növbədə cinayətin sinfi xarakteri və mahiyyəti, maddi məzmunu açılıb göstərilmiş, sonra isə onun hüquqi təbiəti ehtiva olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, rusiyada inqilabdan sonra ölkəkriminalistləri arasında cinayətin qanunda veriləcək anlayışı ətrafında qızgın mübahisələr aparılmışdır. Belə mübahisələr ilk növbədə cinayətə maddi, yaxud formal və ya qarışıq, yəni maddi və formal anlayışları özündə ehtiva edən anlayışın verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Kriminalistlər belə yekdil rəyə gəlmişlər ki, cinayətə, cinayət qanununda maddi tərif verilməlidir⁵⁵. Lakin proletariat diktaturasının qanunvericiliyi belə tövsiyələrdən yan keçərək, cinayət anlayışına bilavasitə öz mülahizəsindən irəli gələn tərifini vermişdir. Şübhəsiz ki, beynəlxalq aləmdə müəyyən mənada təəccüb doğurmaya bilməzdi. Çünki ümumi və xüsusi hüquqdan qəti surətdə imtina edən proletar hüququ cinayətin sinfi təbiətindən və onun qanunvericilik yolu ilə təsbitindən yan keçə bilməzdi.

Cinayət anlayışı sülhə, insanlığın təhlükəsizliyinə, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına, mülkiyyətə, iqtisadi fəaliyyətə, ictimai qaydaya və ictimai təhlükəsizliyə, ətraf mühitə, dövlətin konstitusiyə quruluşuna qəsdən ibarət olan, qanunda qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin ümumi definisiyasıdır⁵⁶ (tərifidir – kursiv bizimdir H.Q.). AR CM-nin 14.2-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir.

⁵⁴ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s.81.

⁵⁵ Курс уголовного права: В 5-ти томах, Т.1. Общая часть. М., Зерцало, 1999, с. 130.

⁵⁶ Агайев И.Б. Состав преступления: элементы, значение М., Юристы, 2008, с. 8.

Deməli, müasir dünyada cinayət sinfi xarakter daşımır, cinayət anlayışı isə ümumbəşəri dəyərləri bütün vasitələrlə cinayətkar qəsdlərdən qoruyan cinayət-hüquqi mühafizənin zəruriliyi haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, cinayətin sinfi təbiəti haqqında tezis tamamilə və bütünlükdə səhvdir. Cinayət anlayışı həqiqətən də, cəmiyyətin özünün antaqonist ziddiyyətləri ilə siniflərə bölünməsi, dövlət və hüququn təşəkkül tapması ilə formalaşmışdır. Bunun ən parlaq nümunəsi quldarlıq quruluşunun cinayət hüququdur. Bu cəmiyyətdə ancaq o hərəkətlər cinayət sayılırdı ki, onlar hökmran sinfin mənafələrinə qarşı yönəlirdi.

A.V.Naumov yazır ki, cinayətin sinfi təbiəti feodalizm cəmiyyətində də qalmaqda idi. Burada o hərəkətlər cinayət sayılırdı ki, onlar feodallar və kilsə üçün təhlükəli görünürdü. Məsələn, mülkədarın imtiyazlarına cüzi qəsd etmə cinayət sayılırdı: mülkədarın meşəsində quş ovlayan kəndlini edam gözləyirdi. Feodallar kəndliləri özləri cəzalandırırdılar. Feodal cəmiyyətində ən böyük torpaq sahibi isə kilsə idi. Ona görə də dini ehkamlardan üz çevirmək kafirlik sayılır, həmin şəxs tonqalda (belə tonqallarda adətən, Allaha və Onun ilahi göstərişlərinə şərik qoşanlar yeres adı (bidətçi) altında cinayətlər kimi yandırılırdılar) yandırılırdı. Dini cinayətlər feodalizm quruluşununu ən ağır cinayətləri hesab edilirdi⁵⁷.

İctimai təhlükəlilik. Cinayətin bu əlaməti cinayət qanunu ilə mühafizə olunan obektlərə (maraqlara) cinayətkar hərəkətin zərər yetirmək qabiliyyətidir. İctimai təhlükə cinayət hərəkətlərinin sosial mahiyyətini əks etdirən maddi əlamətdir. Bu, cinayətin, qanunvericinin iradəsindən asılı olmayan xassəsidir. Qərbi Avropa dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyində cinayətin maddi əlaməti, ictimai təhlükəli olması, bir qayda olaraq, mövcud deyil. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının (AFR) Cinayət məcəlləsində cinayət dedikdə, «törədilməsinə görə minimum cəza qismində bir ildə az olmayan müddətə

⁵⁷ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə. Bakı, Qanun, 1998, s. 139.

azadlıqdan məhrum etməni və daha ciddi cəzanı nəzərdə tutan hüquqazidd əməl»⁵⁸ başa düşülür.

Cinayətin ictimai təhlükəliliyi, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərə mühüm zərər vurmasında, müəyyən hallarda isə belə zərər vurmaq üçün real təhlükə yaratmasında ifadə olunur. Əməlin (hərəkət və yəhərəkətsizliyin) ictimai təhlükəliliyi bir sıra başqa hallardan da, məsələn, onun törədildiyi şəraitdən, təqsirin formasından, əməlin motivi və məqsədindən asılı olur. Lakin ictimai təhlükəliliyin müəyyən edilməsində əsas yeri qəsdin obyektinə və meydana çıxan zərərli nəticələr tutur.

Hüquqaziddilik. Cinayətin bu əlaməti əməlin cinayət qanununda göstərilməsini və ya qanunverici tərəfindən əməlin kriminallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Cinayətkar qəsdin hüquqaziddiliyi onun kriminallaşdırılması ilə birbaşa bağlıdır. Əvvələn, müəyyən hərəkətlərin cinayət sayılması və cəzalanmalı olması qanunvericiliklə bunun təsdiq edilməsi deməkdir. İkincisi, elə həmin hərəkətlərin cəzalanmalı olmasının istisna olunmasıdır. Kriminallaşdırma və dekriminalaşdırma problemləri mahiyyət etibarilə hər hansı sivil cəmiyyətin və dövlətin ümumi inkişaf problemləri ilə bağlıdır.

Hüquqaziddilik cinayətin formal əlamətidir. Belə ki, bu, «qanunda nəzərdə tutulmamış əməl cinayət sayılmır» prinsipinin qanunvericilikdə təsbitidir. Bu həm də o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinin göstərişinə əsasən cinayət qanunun analogiya (cinayətin və cəzanın analogiyası) ilə tətbiqinə yol verilə bilməz.

Təqsirlilik. Hər bir konkret cinayət təqsirli əməl hesab olunur. Təqsir şəxsin törətdiyi sosial təhlükəli əmələ qəsd və ehtiyatsızlıq formasında olan psixi münasibətdir. Təqsirin olmaması cinayətin də mövcudluğunu istisna edir. Hər hansı sosial təhlükəli əməl özündə kriminallığı ehtiva edə bilər, lakin, əgər təqsir yoxdursa, deməli, törədilmiş əməl cinayət kimi qiymətləndirilə bilməz.

⁵⁸ Уголовный кодекс ФРГ. М., Зерцало, 2001, с. 14 (cilddə).

AR CM-nin 24-cü maddəsinə uyğun olaraq əməli yalnız qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədən şəxs cinayət törətməkdə təqsirli sayılır. Şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli hərəkətə (və ya hərəkətsizliyə) və ya baş verən ictimai təhlükəli nəticəyə görə təqsiri müəyyən edildikdə, onun barəsində cinayət məsuliyyəti yaranır.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə müvafiq surətdə hər hansı şəxs yalnız aşağıda sadalanan hallara yol verdiyi əmələ görə (törədilmiş əməl sosial təhlükəli xarakter daşırsa da) təqsirli sayılır:

- 1) şəxs işin vəziyyətinə görə öz hərəkətinin (hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli olduğunu dərk etmir və ya dərk etmək imkanına malik olmur;
- 2) şəxs hərəkəti ilə bağlı ictimai təhlükəli nəticənin baş verəcəyi imkanını dərk etmir, həm də işin vəziyyətinə görə belə nəticənin baş verəcəyini dərk etməli deyildir və dərk edə bilməzdi;
- 3) şəxs öz hərəkət və ya hərəkətsizliyinin ictimai təhlükəli nəticə doğuracağını dərk etsə də, ekstremal şəraitin tələblərinin, yaxud əsəb-psixikada informasiya yükünün artıq olmasının psixi-fiziki xüsusiyyətinə uyğun gəlməməsi üzündən belə nəticələrin qarşısını ala bilmir.

Cəzaya layiqlik. Hər bir konkret cinayət cəzalanmalı olan əməl hesab olunur. Törədilmiş hər bir cinayət cəzalanmalıdır. Deməli, harda cinayət var, orda cəza zəruri və labüddür. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, bu əlamət qanunla cinayət sayılan hər bir əmələ görə cəza müəyyən edildiyini nəzərdə tutur. Törədilən hər bir cinayətə görə cəzanın tətbiqi ehtiva olunur. Lakin müəyyən hallarda törədilən cinayətə görə cəza tətbiq edilməyə də bilər. Belə vəziyyət aşağıdakı hallarda yarana bilər:

- 1) cinayət baş versə hələ, onu açmaq, təqsirkarı aşkar etmək mümkün olmadıqda;
- 2) törədilən cinayət açılrsa, təqsirkar bəlli olsa da, məhkəmə şəxsə cəza təyin etməyi lazım bilmədikdə⁵⁹.

⁵⁹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s.90-91.

Məsələn, AR CM-nin 88.1-ci maddəsinə uyğun olaraq on səkkiz yaşınadək olan şəxs ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət əməli törətdikdə məhkəmə şəxsin cinayət cəzasıtətbiq edilmədən tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirləri tətbiq etməklə islah olunacağını mümkün sayırsa, belə şəxs haqqında cinayət cəzası sayılmayan tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər.

İctimai təhlükəli hərəkətin cinayət qanununda nəzərdə tutulması (qadağan olunması), hərəkətin qadağan edilməsi haqqında yalnız deklorativ xəbərdərlik deyil, həm də onun törədilməsinə görə, mütləq surətdə müvafiq cəza təyin edilir.

A.V.Naumov yazır ki, bu, Rusiya Federasiyası (RF) Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsinin 2-ci hissəsində təsbit olunur və buna əsasən, cinayət törətmiş şəxslərə qarşı cəza təhdidi (və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər) müəyyən edilir. Lakin bu o demək deyildir ki, cinayət qanununda nəzərdə tutulan cəza mütləqdir və ictimai təhlükəli əməlin törədilməsinə görə bütün hallarda tətbiq edilməlidir. RF CM-nin bir sıra maddələri (məsələn, 75-85-ci maddələr) cinayəti törətməkdə təqsiri olan şəxsi cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etməyə imkan verir. Lakin bu, cinayətin mütləq əlaməti kimi, onun cəzaya layiqliyi haqqında tezisi dəyişmir: Cinayət olmayan yerdə cəzadan danışmağa dəyməz və yalnız real törədilmiş cinayətin nəticələri ola bilər.⁶⁰

Qeyri-əxlaqilik. Cinayət bütün dövrlərin siyasi-hüquqi fikrində və həmişə əxlaqdan kənar (dində lənətlənən) və ictimai qınağa tuş gələn əməl olmuşdur.

Tədqiqatlardan məlumdur ki, hələ keçmiş SSRİ-nin varlığı dövründə cinayətkarın şəxsiyyətinin təhlilinə çoxsaylı əsərlər həsr edilmişdir.

V.N.Kudryavtsevin fikrincə, əgər həmin əsərlərdə şəxsiyyətin nəzərdən keçirilmiş əlamətləri cəmləşdirilərsə, bu zaman onun aşağıdakı üç əsas elementini göstərmək olar:

- 1) şəxsiyyətin sosial-demoqrafik əlamətləri;
- 2) şəxsiyyətin əxlaqi-psixoloji keyfiyyətləri;

⁶⁰ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə. Bakı, Qanun, 1998, s.146.

3) sosial rollar, yəni ictimai həyatın müxtəlif sferalarında insanın davranışı.⁶¹

Bu elementlər içərisində diqqəti daha çox cəlb edən şəxsiyyətin əxlaqi-psixoloji keyfiyyətləridir. tarixi təcrübə və kriminoloji təhlillər göstərir ki, əsasən əxlaqsız həyat tərzi keçirən adamlar ictimai təhlükəli əməllər törətməyə daha çox meyl edirlər. Məhz buna görə də törədilmiş hər bir konkret cinayət özünün bütün əlamətlərinin məcmusu ilə yanaşı, eyni zamanda qeyri-əxlaqiliyi ilə seçilir.

İnsan davranışının bu və ya digər cəhətinin kriminallaşdırılması və müvafiq cinayət-hüquqi qadağanın mövcudluğu cəmiyyətin əxlaqi təsəvvürlərinə uyğun gəlməlidir. Hüquqi və əxlaqi qadağanların qarşılıqlı münasibəti daimi deyil. Hüquq əxlaqın səmti qismində çıxış edir və lazım gəldikdə onu qabaqlaya bilər. Lakin həyatda bəzən bunun əksi də baş verir. Unutmaq lazım deyildir ki, hüquqda müəyyən mühafizəkarlıq vardır. Qanun – bu, bugünkü həyata nisbətən həmişə “dünənki”dir, yəni dünənə (bizə ən yaxın olan keçmişə) məxsusdur. Qanun, o cümlədən cinayət qanunu hər hansı məsələdə əxlaqi yasaqın zəiflədiyi zaman firsəti əldən verə bilər və bu prosesdə onun əxlaqi (mənəvi) təməli zəifləyə bilər.

İnsanın cinayət qanunu ilə qadağan edilmiş hər hansı hərəkətinin zəruri olaraq dekriminallaşdırılması məsələsi də elə bu məqamda meydana çıxır. Buna görə də əməlin kriminallığını müəyyən edən cinayət hüquq norması hökmran əxlaqi-mənəvi təsəvvürlərə uyğun gəlməlidir. Yəni cinayət hüquq normaları müəyyən edilərkən cəmiyyətin ümumi hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi mütləq surətdə nəzərə alınmalı, milli-mənəvi dəyərlərin ölçüsü və çəkisi, onların cəmiyyət üzvlərinə təsir gücü həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət kimi qiymətləndirilən davranış, hərəkət və ya kriminal əməl cəmiyyət üzvləri tərəfindən daim pislənmiş, hətta müxtəlif dövrlərdə geniş kütlənin təzyiqi altında ədalət mühakiməsi məhz onun “mütləq cəza verilməlidir” tələbi ilə razılaşmalı olmuşdur. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, cinayət hüquq normasının qadağanedici tələbləri ilə hakim

⁶¹ Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. М., Наука, 1986, с.386.

mənəviyyat həmrəy olduqda, belə qanunların sosial bazası möhkəm olur, onun tələblərinə asanlıqla riayət olunur. Cinayət əməli nə qədər ictimai əxlaqla rədd edilirsə, cinayət hüquq norması bir o qədər də mənəvi məzmun kəsb edir və belə vəziyyətdə mənəvi amil cinayət-hüquqi təsirin ünsürünə çevrilir. Başqa sözlə, cinayət hesab olunan bütün əməllər geniş kütlə tərəfindən mənəvi baxımdan həmişə pislənmişdir.⁶²

Beləliklə, cinayət və onun əlamətləri ilə bağlı məsələnin yuxarıdakı təhlillərinə istinadən biz, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların mənəvi və mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa qismən də olsa, nail ola bilərik. Ona görə qismən deyirik ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar ayrıca və daha geniş dairədə aparılmalı olan kompleks elmi tədqiqatların problematik mövzularından biri olaraq qalmaqdadır. Çünki sosial həyatın indiki gedişi, cəmiyyətin irəliyə doğru intensiv tərəqqisi, şəxsiyyətin geniş əhatə informasiyalar məkanında yaşaması və texnoloji proseslərin fasiləsiz olaraq yeniliklər üzə çıxarmasının müşahidə olunması belə söyləməyə əsas verir ki, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların dairəsi tədricən daha da genişlənə bilər.

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların dairəsi dedikdə, ilk növbədə onların qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş növləri (zəruri müdafiə; cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması; son zərurət; əsaslı risk; əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi) göz önünə gəlir. Adları sadalanan hallar barəsində tədqiqat əsərinin II fəslində danışılır. Burada isə başlıca məqsəd həmin halların ümumi anlayışını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların ümumi məzmununun təhlili bu hallara xüsusi yanaşmanı tələb və zəruri edir. Fikrimizcə, ilk növbədə həmin halların məzmununun konkret olaraq hansı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Onları bu paraqrafda bir qədər konkret şəkildə nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun sayırıq.

⁶² Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, Digesta, 2013, s.91.

Əvvələn, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş müəyyənliyə uyğun təzahür (təqsirkarın hərəkət və ya hərəkətsizliyində) etməlidir. Hərəkət və ya hərəkətsizliyin təzahür forması cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş hüdudlardan kənara çıxdıqda, məsələn, zəruri müdafiə zamanı qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğun gəlməyən qəsdən törədilən hərəkətlər zəruri müdafiə həddini aşdıqda, şəxsin hərəkətləri əməlin cinayət olmasını istisna edən hal olduğunu aradan qaldırır və bu da təbii olaraq cinayət məsuliyyətinin meydana çıxmasına səbəb olur.

İkincisi, cinayət törədilərkən təqsirkar şəxsə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları, yaxud digər dövlət hakimiyyəti nümayəndələri tərəfindən zərər vurulması yalnız o halda əməlin cinayət (təqsirkarın törətdiyi cinayət) olmasını istisna edən hallardan biri kimi müəyyən edilə bilər ki, tətbiqi zəruri olan tədbirlər yaranmış situasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxmış olsun. Ona görə də cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona vurulan zərər qəsd xarakteri daşmalıdır. Yəni təqsirkara yalnız qəsdən zərər vurulduqda, törədilmiş hərəkətlər cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Üçüncüsü, baş vermiş hər hansı cinayətin qarşısını başqa vasitələrlə almağın qeyri-mümkün olduğu hallarda cinayət qanunu ilə mühafizə edilən obyektə təqsirkar tərəfindən zərər vuran hərəkətlərə yol verilməsi yalnız o zaman əməlin cinayət olmasını istisna edən hallardan biri kimi qiymətləndirilə bilər ki, qanunla nəzərdə tutulan qoruma həddi aşılmamış olsun. Törədilən cinayət zamanı təzahür edən təhlükənin aradan qaldırılması şəraitinə aşkar surətdə uyğun olmayan zərər vurulması zamanı və belə zərər qəsdən vurulduğu hallarda törədilmiş əməl cinayət məsuliyyətini meydana çıxarır.

Dördüncüsü, ziyanlı deyil, yaxud hər hansı hüquqi və ya fiziki şəxsə, cinayət qanunu ilə mühafizə edilən obyektə faydalı məqsəddə nail olmaq üçün edilən hərəkətlər nəticəsində zərər vurma əməlin cinayət olmasını istisna edən halların müstəqil növünü təşkil edir. Belə nail olma xüsusi, əlahiddə davranışda, yaxud qeyri-adi hərəkətlərdə ifadə olunmalıdır. Əks təqdirdə, yəni şəxsin bilə-bilə

insanların, yaxud mühafizə edilən obyektlərin varlığı üçün açıq-aşkar və real təhlükədən ibarət olan riskli hərəkəti cinayət məsuliyyətinin meydana çıxması ilə nəticələnir.

Beşincisi, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar müəyyən işlərin və ya fəaliyyətin yerinə yetirilməsi ilə də bağlı ola bilər. Belə ki, tabelikdə olan şəxsin ona verilmiş əmr, yaxud müəyyən sərəncam (əmr və ya sərəncam şifahi, yaxud yazılı formada verilə bilər) üzrə hərəkət etməsi nəticəsində cinayət qanunu ilə mühafizə edilən hər hansı obyektə ziyan vurması cinayətkar qəsd kimi qiymətləndirilmir. Belə və ya buna bənzər hərəkətlərə görə məsuliyyət yüksək vəzifəli (əmr və ya sərəncamı verən) şəxsin üzərinə düşür. Lakin məsələnin başqa bir cəhətinə də diqqət yetirmək zəruridir. Məsələn, tabelikdə olan şəxs ona verilmiş əmr və ya sərəncamın qanunsuz olduğunu bilsə də və onu icra edərkən qəsdən ictimai təhlükəli əməl törədərsə, o, cinayət qanununda müəyyən edilmiş ümumi əsaslar üzrə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bəzi hüquq institutlarının təhlili və onların məzmununu tədqiqi keçmiş sovet hüquqşünaslığında olduğu kimi, aşağıdakı səviyyələrdə həyata keçirilmişdir və keçirilməkdədir. Bu da həmin təhlil və tədqiqatların, hər şeydən əvvəl, nəzəri məsələlərlə bağlı olmalarından irəli gəlir.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, daha ümumi olan yanaşmalar hüququn ümumi nəzəriyyəsinin səlahiyyətinə daxildir və bu, hüquqi strukturun elementi kimi, hüquq institutunun ən ümumi əlamətlərini əhatə edir.

Digər tərəfdən, sahəvi hüquq elmləri hüquq institutuna yanaşmanın üzərində konkretləşdirilir, mülki hüquq, cinayət hüququ və əmək hüququ institutlarının fərqləndirici əlamətləri və hüquqi təbiəti haqqında təsəvvürlər işləyib hazırlayırlar.

Nəhayət, sahəvi elmlər daxilində ayrı-ayrı sahəvi hüquq institutlarının məzmun və formalarının işlənilib hazırlanması prosesi gedir.⁶³

⁶³ Курбанов Г.С. Обстоятельства устраняющие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, Гянджлик, 1991, с.6

Yuxarıda göstərilən hər bir səviyyədə tənzimlənən davranışın daha dərinə dərk edilməsi və qanunun təkmilləşdirilməsi üçün zəruri olan informasiyanın əldə olunmasına imkan yaradılır.

Fikrimizcə, sahəvi hüquq institutunun təhlili zamanı bəzi əsas müddəalara arxalanmaq məqsədəuyğun olardı. Hüququn ümumi nəzəriyyəsində hüquq institutuna “hüquq sahəsi daxilində əlahiddələşdirilmiş hüquq normalarının məcmusu”⁶⁴ kimi tərif verilir. Hüquq institutunda tənzim edilən həmcins ictimai münasibətlər növü ümumi əlamətinə görə birləşdirilir. Hüququn daxili quruluşu hüquq institutlarının müxtəlifliyi ilə səciyyələndirilir. Məsələn, vətəndaşlıq, seçki hüququ konstitusiyaya hüququnda, cəza, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar institutu cinayət hüququnda, mülkiyyət, vərəsəlik və öhdəliklər institutu mülki hüquqda təsbit edilmişdir.

Hüququn ümumi nəzəriyyəsində hüquq institutuna verilən tərfi nəzərə alaraq, bilavasitə əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran halların təhlilinə müraciət edək.

Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların ayrıca bir hüquq institutu kimi təhlilinin zəruriliyi, mümkünlüyü və məhsuldarlığı tədqiqatlar prosesində aşkar olmalıdır. Başlanğıcda isə belə yanaşmaya **hipoteza** qismində də baxmaq olar. Lakin fikrimizcə, sübut etmək lazımdır ki, belə hallara münasibətdə barəsində söhbət gedən yanaşmanın yaranması praktikanın tələbatlarından və hüquq elminin məntiqi inkişafından doğur, bu əsas üzərində isə bəzi əsas müddəalar formalaşdırılır.

Başlanğıcda haqqında söhbət gedən problemin bir sıra nəzəri zəminlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar cinayət hüququ elminin daim diqqət mərkəzində olmuş və cinayət hüquq normalarının realizəsi praktikasında mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Tam əsasla söyləmək olar ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallara həm nəzəriyyədə, həm də praktikada diqqətli münasibət, habelə cinayət qanununda

⁶⁴ Quliyev A.İ. Hüquq Ensiklopediyası. Bakı, Qanun, 2007, s.472.

onların dəqiqliklə reqlamentləşdirilməsi, bir qayda olaraq, cinayət-hüquq siyasətinin istiqamətlərinə və məzmununa yönələn məqsədlərin mühüm göstəricilərindən biri olmuşdur. Bu, indi də dövlətin diqqət mərkəzində olan əhəmiyyətli məsələlərdən biri, müasir cinayət hüququ elminin tədqiqat predmetinə daxil olan problemdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, məsələyə belə münasibət əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinin tədricən daha da genişlənməsi ehtimalı ilə sıx bağlıdır.

Göstərmək zəruridir ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların tədqiqinə keçmiş sovet dövlətinin tanınmış və görkəmli hüquqşünasları tərəfindən böyük səylər edilmişdir. Bu da öz növbəsində əməlin cinayət olmasını istisna edən hallara cinayət hüququnun mərkəzi institutlarından biri qismində elmi yanaşma ilə bağlı olmuşdur. Belə yanaşma müasir dövr müəlliflərində⁶⁵ də müşahidə edilmiş və hazırda da edilməkdədir.

Məlum olduğu kimi, XXI əsrin başlanğıcınadək problemlə bağlı bəzi çatışmazlıqlar cinayət qanunvericiliyində başqa bir vəziyyət yaratmışdı. Belə ki, keçmiş sovet cinayət qanunlarında özündə əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların məcmusunu (zəruri müdafiə və son zərurət halları istisna olmaqla) özündə ehtiva edən konkret normalardan ibarət bölmə mövcud deyildi. Qeyd etmək zəruridir ki, hazırda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində də əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların ümumi anlayışı özünün qanunvericilik təsbitini tapmamışdır. Əgər nəzərə alınsa ki, belə nəzəri müddəanın işlənilib hazırlanması ilk növbədə ölkənin cinayət hüququ elminin üzərinə düşür, o halda tərəddüd etmədən belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin müstəqil hüquq elminin bu sahəsində müəyyən bir elmi-nəzəri boşluq vardır.

⁶⁵ Məsələn, bax.: Слункий И.И. Обстоятельства, исключают уголовную ответственность, ЛГУ, 1956; Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. М., 1957; Якубович М.И. Вопросы теории и практики необходимой обороны. М., 1961; Шавгладзе Т.Г. Необходимая оборона. Тбилиси, 1966; Диденко В.П. Правильность применения вреда преступнику при задержании. Киев, 1984; Криченко В.Ф. Основные вопросы учения о необходимой обороны. М., 1984; Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие крайней необходимости, Алматы, 2003; уenə onun: Уголовно-правовое понятие обоснованного риска. НОРМА-К, 2002 və s.

Qərbi Avropanın bir sıra dövlətlərində isə problemin həlli daha intensiv xarakter daşımışdır. Belə ki, AFR-in 1871-ci il Cinayət Məcəlləsində zəruri müdafiə (32-ci maddə), zəruri müdafiə hədlərini aşma (33-cü maddə) və hüququuyğun son zərurət (34-cü maddə), habelə təqsiri istisna edən və ya yüngülləşdirən son zərurət (35-ci maddə) adlı normalar nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda qeyd edilənləri eynilə Avstriyanın 1975-ci il Cinayət Məcəlləsinə aid etmək olar. Həmin Məcəllədə zəruri müdafiə (3-cü paraqraf), hüququuyğun son zərurət (10-cu paraqraf) kimi əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar nəzərdə tutulur. Bu ölkənin cinayət qanunvericiliyinə uyğun olaraq cəza və ya xəbərdarlıq tədbiri cinayət hüquq normasının dürüst qanunvericilik sanksiyası altına düşən və artıq onun törədildiyi zaman cəza hədəsi altında olan əməlin törədilməsinə görə təyin edilə bilər (Avstriya Cinayət Məcəlləsinin 1-ci paraqrafının 1-ci hissəsi).⁶⁶

Digər Avropa dövləti olan İsveçrədə Cinayət Məcəlləsi 1937-ci ildə qəbul edilmiş və cinayət hüququnun əsas mənbəyinə xidmət etmişdir. Həmin Məcəllənin 1-ci maddəsində deyilir: “Qanunla cəza hədəsi altında dəqiq qadağan olunmuş əməli törədən şəxs ancaq cəzalanmalı şəxsdir”. İsveçrə Cinayət Məcəlləsinin əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar kimi, zəruri müdafiə (33-cü maddə) və son zərurət (34-cü maddə) nəzərdə tutulmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar, o cümlədən, məsələn, son zərurət haqqında qanunvericilik müddəaları təcrübədə son dərəcə nadir hallarda tətbiq edilmişdir.⁶⁷ Əlbəttə bunu başqa bir səbəblə də əlaqələndirmək olar. Belə ki, müstəntiqlər və hakimlər, nəzəriyyəçilərin fikrincə, cinayətkarlığı aradan qaldırmağa qadir olan hallara istinad etmirlər, çünki həmin haların bəziləri, ümumiyyətlə, cinayət qanunu ilə əvvəllər qeyd olunan hallar qismində nəzərdə tutulmuşdular. Buna görə də praktikanın təhlili öz-özlüyündə cinayət hüququnun müstəqil hüquqlarından biri kimi, cinayətkar əməlləri aradan qaldıran halların

⁶⁶ Уголовный кодекс Австрии. М., Зерцало, 2001, с. 9 (1975-ci ildə qüvvəyə minmiş Cinayət Məcəlləsində istinad edilir).

⁶⁷ Курбанов Г.С.Обстоятельства устранившие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, ГянджЛТК, 1991, с.11.

hamısına ümumi yanaşmaya aparıb çıxarmır. Lakin belə bir zəruri cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, istintaq və məhkəmə orqanları qanunda nəzərdə tutulub-tutulmasından asılı olmayaraq və cinayətkarlıqla mübarizənin səmərəliliyi baxımından cinayətkarlığı doğuran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılmasının kriminoloji üsul və metodlarından istifadə etməyə borcludurlar. İctimai təhlükəlilik dərəcəsindən və xarakterindən asılı olmayaraq, cinayətlərin qarşısının alınmasına dair profilaktiki tədbirlərin dairəsinin genişləndirilməsi, habelə onların yeni yollarının axtarılması hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısında duran vəzifələrdən biridir.

Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutu təkə cinayət hüquqi qərarların qəbulu yolu ilə tətbiq edilmir, o həm də istintaq-məhkəmə təcrübəsi ilə qarşılıqlı əlaqələndirmə əsasında gerçəkləşdirilir. Bu institutla bağlı qəbul olunan cinayət-hüquqi qərarlara əməl edilməsi, habelə onlardan ictimai qaydanın mühafizəsi, cinayətlərin qarşısının alınması, cinayətkarların tutulub saxlanması, vətəndaşların sosial fəaliyyətinin istənilən növlərinin həyata keçirilməsi prosesində də istifadə olunur. Belə qərarlara eyni zamanda cinayət-hüquqi qiymətləndirmənin tələb olunduğu bir sıra situasiyalarda müraciət oluna bilər.

Bu, o cümlədən belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, cinayət-hüquqi tədqiqatlar və əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun fəaliyyətinin bəzi idarəetmə aspektləri məhz bundan irəli gəlir. Həmin aspektlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar barəsində normalar mövqeyindən kriminal əməllərin cinayət-hüquqi qiymətləndirilməsinin zəruriliyini müəyyən edən münasibətlər;

2) belə münasibətlər əsasında belə halların müəyyən dairəsində və onların birliyi əhatəsində tələbatların təmin edilməsi;

3) əməlin cinayət olmasını istisna edən institutla bağlı olan hüquqyaratma və hüquqrealizə fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinin əlaqələndirilməsi;

4) praktikanın ədarə olunması elementləri və onların realizəsinin gerçəkləşdirilməsi.

Deməli, haqqında söhbət gedən tədqiqata yanaşmanın spesifikliyi əməlin cinayət olmasını istisna edən halların elə nəzəri-metodiki xarakteristikasının əldə olunmasından ibarətdir ki, həmin nəticələrdən həm həmin institutun təkmilləşdirilməsinə dair qanunyaratma prosesində, həm də bu institutun normalarının vətəndaşların ən geniş dairəsi tərəfindən reallaşdırılması prosesinin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilsin. Fikrimizcə, buna əsaslanmaqla həmin problemin xüsusi əhəmiyyətinin aşağıdakılar vasitəsi ilə qeyd etmək olar:

1) rəsmi materialların və mütəxəssislərlə aparılan sorğuların empirik və nəzəri təhlili yolu ilə əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutuna olan tələbatların aşkar olunması. Belə tələbatların aşkar olunması qeyd edilən halların dairəsinin gələcəkdə daha da genişlənməsinə öz müsbət təsirini göstərmiş olardı;

2) əməlin cinayət olmasını istisna edən və cinayət qanunu ilə reqlamentləşdirilməli olan halların dolğun dairəsinin müəyyən edilməsi. Bu da şübhəsiz ki, haqqında söhbət gedən problemlə bağlı cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə dair müvafiq prinsiplial müddəaların arəli sürülməsinə, habelə belə müddəaların lazımi instansiyalarda müzakirə edilməsinə imkan yaradardı;

3) əməlin cinayət olmasını istisna edən halların cinayət-hüquqi tərkibinin əldə olunması. Belə tərkiblərin əldə olunması və onların lazımi səviyyədə araşdırılması barəsində söhbət gedən halların düzgün müəyyənləşdirilməsinə və qanunun normasının dürüst tətbiqinə əlverişli şərait yaratmış olardı;

4) əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun müstəqilliyini və spesifikliyini, onun təyinatını və məqsədlərini, cinayət-hüquqi təbiətini və nəhayət, fəaliyyət mexanizmini əks etdirən ümumi cəhətlərin təhlili. Fikrimizcə, belə təhlillər ölkənin hüquq siyasətinin, o cümlədən cinayət-hüquq siyasətinin əsas istiqamətlərinin gerçəkləşdirilməsi yolunda, habelə cinayətkarlıqla mübarizə tədbirlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və müsbət dünya

təcrübəsinə inteqrasiyası istiqamətində irəli atılan mühüm adımlardan biri kimi təzahür edərdi;

5) əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun bəzi başqa növlərinin realizəsinin tətbiqi metodikasının işlənilib hazırlanması, həmin metodikanın istintaq və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərindən və fəaliyyət şəraitindən irəli gələn vəzifələrinə adaptasiya olunması, habelə belə məsələlərə dair təklif və tövsiyələrin irəli sürülməsi. Belə təklif və tövsiyələr danışılan institutla bağlı cinayət qanunvericiliyinə yeniliklərin gətirilməsi ilə əlamətdar olardı;

6) cinayət hüququnun tədqiq edilən institutunun tətbiqiləbağlı idarəetmə praktikasının təhlil edilməsi, habelə bu praktikanın daha da təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər dəstinin formalaşdırılması. Təkliflər dəstinin formalaşdırılması həmin problemin həllinə kompleks yanaşmanı təmin edə və onun səmərəliliyini artırma bilən amillərdən biri demək olardı.

Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların qanunvericiliklə reqlamentləşdirilməsinə olan əsas tələbatı “qanunda göstərilməyən cinayət yoxdur” prinsipinə ciddi əməl edilməsinə olan əlavə təminatla kəskin ehtiyac təşkil edir. Buna adətən, cinayətlərin tövsifi prosesində yaranmış ziddiyyətli və mürəkkəb situasiyalarda rast gəlinir. Bununla əlaqədar olaraq əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar institutunun sosial-hüquqi şərtliliyi problemi bəzi kriteriyalara görə həll edilməmiş qalır.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərinin başlanğıcında A.A.Piontkovski həmin kriteriyalar haqqında yazırdı: “Müvafiq şəraitdə şəxs tərəfindən törədilmiş əməl nəinki ictimai təhlükəli hesab oluna bilməz, həm də əksinə, ictimai faydalı əməl qismində tanına bilər, çünki o, cəmiyyətdə mövcud olan hüquq qaydasının mühafizəsinə, yaxud dövlət orqanlarının funksiyalarının düzgün həyata keçirilməsinə, habelə digər ictimai faydalı fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsinə kömək edir”.⁶⁸

⁶⁸ Курс Советского уголовного права. Т. II. М., Наука, 1970, с.342.

Elə hallar da mümkündür ki, həmin məqamlarda əməli ictimai faydalı hesab etmək olmur, lakin onun cinayətkar xarakteri yenə də xarici hallar vasitəsi ilə aradan qaldırılır.⁶⁹ Şübhəsiz ki, belə cinayətlərə adətən, ictimai təhlükəliliyi böyük olmayan kriminal əməllər aid oluna bilər. Lakin belə situasiyalarda meydana çıxmış zərərli nəticələrin də ağırlıq dərəcəsi, habelə cinayətkarın şıxsiyyətinə dair keyfiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Həqiqətən də normativ təminatlarla olan tələbatların konkretləşdirilməsi tam bir sıra hüquqyaradıcılıq vəzifələrinin həlli ilə bağlıdır. Belə hüquqyaradıcılıqda cəmiyyətin maraqlarına vətəndaşların davranışının təhlili, onun sosial qiymətləndirilməsi, istintaq, məhkəmə və idarəetmə səhvlərinin təhlili də daxil olmaqla, cinayət qanununun realizəsi praktikasının öyrənilməsi mövqelərindən yanaşma nəzərdə tutulur. Problemin təhlilinə və həllinə kompleks yanaşma da məhz bundan ibarətdir. Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmasının konkret metodikalarına arxalanmaq məqsədəuyğun hesab olunur. Belə ki, məhz konkret metodikanın köməyi ilə zəruri olan informasiyalar əldə olunur və bundan başqa, onlar ilk, özü də etibarlı mənbələrdən alınmış hesab edilir. Mütəxəssislərlə aparılan sorğuları, kontent təhlilləri, mətbuat orqanlarının yazılarının nəzərdən keçirilməsini, imtina edilmiş materialların və cinayət qanunu haqqında mübahisənin ifadə edildiyi daha xarakterik situasiyaların aşkar edilməsi üçün cinayət işlərinin öyrənilməsini və s. deyilənlərə misal göstərmək olar.

Şübhəsiz ki, hər şeydən əvvəl, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların tərifində tələbatların normativ ifadəsini aşkar etmək lazımdır. Bu tələbatların əsaslarına tək cə cinayət hüquq normaları deyil, həm də cinayət-prosessual qanunvericilik normaları başçılıq edir. Maddi və prosessual hüquq (qanunvericilik) normalarının belə qarşılıqlı əlaqəsi tələbatların normativ ifadəsinin aşkar olunmasını tezləşdirir.

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallarla bağlı əldə edilən məlumatlar, habelə mətbuatın və rəsmi materialların öyrənilməsi, bizə elə gəlir ki,

⁶⁹ Курбанов Г.С. Обстоятельства, устраняющие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, Гянджлик, 1991, с.15.

vətəndaşların davranışının elə növlərini aşkar etməyə cəhd göstərmək vəzifəsi qarşısında qoyur ki, onların praktikada qiymətləndirilməsi əməlin “cinayət, yaxud qeyri-cinayət” hərəkətindən ibarət olması tərəddüdünü yaradır. Belə tərəddüdlər keçmiş sovet cinayət qanunvericiliyinə də məlum idi və onların nəzərə alınması zəruri sayılırdı. Diqqət mərkəzində olan həmin hallar edilmiş hərəkətlərin cinayətəkar əməldən ibarət olub-olmamasını şübhə altına alırdı. Belə hallara aşağıdakılar aid edilirdi:

- 1) şəxsin nə vaxtsa üzərində sərəncam verməyə haqlı olduğu (özünü haqlı hesab etdiyi) zaman özgənin əmlakını az miqdarda götürmə;
- 2) özünü müdafiə qaydasında, yaxud münaqişəli situasiyada şəxsiyyətə ziyan vurma;
- 3) pis nəticələrdən qaçmaqdan ötrü zərər yetirən hərəkətlərin törədilməsi;
- 4) qaydanı bərpa etmək məqsədilə başqa şəxsə zərər yetirilməsi;
- 5) çıxılmaz vəziyyətdə şəxs tərəfindən qeyri-əxlaqi hərəkətlərin törədilməsi;
- 6) əlverişli nəticələrə nail olmaq, yaxud kənar dəyərləri xilas etmək üçün hüquq normalarını pozma;
- 7) şəxsin başqasının əmri ilə hüquqazidd hərəkətlər etmək məcburiyyətində qalması (habelə yaranmış şəraitdən irəli gələn məcburiyyət).

Lakin, öz mahiyyətinə görə törədilmiş əməlin, onun normanın dispozisiyası vasitəsi ilə öz modelinə uyğunluğu haqqında suala cavab verən cinayətin tövsifi prosesində cinayəti qeyri-cinayətdən ayırmaq heç də həmişə mümkün olmur. Çünki tövsif törədilmiş əməlin cinayət qanununun müvafiq normasının əlamətləri ilə tam əhatə olunmasını tələb edir.

Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq son həddə xalis praktiki bir sual meydana çıxır: belə və buna bənzər situasiyalarda əməlin cinayət olmasını istisna edən halları əhatə edən normalardan istifadə etmək olarmı? Fikrimizcə, belə situasiyalarda yalnız qanun normasının analogiyasına yol verilməməsi şərti ilə əməlin cinayət olmasını istisna edən hallara dair normalardan istifadə etmək olar. Bundan başqa, xatırladılan situasiyalarda əməlin cinayət olmasını istisna edən

halların (konkret iş üzrə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş konkret normanın əlamətləri əsasında) obyektiv və düzgün müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki bu, törədilmiş social təhlükəli əməlin düzgün olmayan tövsifi ilə nəticələne bilər.

Yeri gəlmişkən, cinayət hüququ elminin cinayətlərin tövsifi institutunun bəzi məqamları üzərində qısa şəkildə dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Göstərmək lazımdır ki, cinayətlərin tövsifi anlayışından nəzəriyyə və praktikada iki mənada istifadə olunur. Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, cinayət tövsifi məntiqi qanunlara söykənən idrak prosesidir. Bu prosesdə nəzərdən keçirilən konkret əməlin cinayət qanunvericiliyinin xüsusi hissəsinin müvafiq normasında müəyyən edilmiş cinayət tərkibinin əlamətlərinə uyğunluğunun, eyniliyinin müəyyənləşdirilməsi üzrə bu və ya digər səlahiyyətli şəxsi əqli fəaliyyəti təzahür edir. İkincisi, cinayətin tövsifi – bu, social təhlükəli əmələ verilən cinayət-hüquqi qiymətin mənasını əks etdirir.

Cinayət hüququnda cinayətin tövsifinin hər iki mənası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub qırılmaz bağlılıq təşkil edir. V.N.Kudryavtsev yazır ki, bu aspektlərin əlaqəsini və birliyini nəzərə almaq ola bilsin ki, onların arasındakı fərqləri qeyd etməkdən daha münasibdir. Ona görə də tövsif anlayışının tərifində onun hər iki mənasını əhatə etmək, cinayətin tövsifini törədilmiş əməlin əlamətləri ilə cinayət qanununun normasında nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin əlamətləri ilə uyğunluğunu müəyyən etmək və bunu hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək daha məqsədmüvafiqdir. Əks təqdirdə törədilmiş kriminal əməlin cinayət-hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsinin tamlığına, hərtərəfliliyinə və obyektivliyinə nail olmaq olmaz. Bu da öz növbəsində obyektiv həqiqətin aşkar edilməsini xeyli çətinləşdirir.⁷⁰

Belə mövqeyə mülliflərdən A.V.Naumov və A.S.Noviçenko da tərəfdar çıxırlar.⁷¹

⁷⁰ Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификация преступлений. М., 2001, с.5.

⁷¹ Наумов А.В., Новиченко А.С. Закон логики при квалификации преступлений. М., 1978, с. 25

Bu cəhətdən F.Y. Səməndərovun mövqeyi daha maraqlıdır. Müəllifin fikrincə, cinayətin tövsifi "... bu qanunu tətbiq etməyə səlahiyyəti olan vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində həyata keçirilən proses olub, yekunda konkret sosial hadisəyə - cəmiyyət üçün təhlükəli olan insan davranışı aktına hüquqi qiymət verilməsi"⁷² deməkdir.

Yuxarıda qeyd edilənlər baxımından cinayətin düzgün tövsifinin mühüm siyasi-hüquqi əhəmiyyəti vardır. Tərədilmiş sosial təhlükəli əməlin düzgün tövsif edilməsi iş üzrə sübuti əhəmiyyəti olan bütün halların dürüst müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bu cəhətdən cinayət qanunvericiliyinin (Cinayət Məcəlləsinin) Xüsusi hissəsinin müvafiq normasının dəqiq seçilməsi, tərədilmiş əməlin özündə cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş ictimai təhlükəli əməlin bütün əlamətlərini ehtiva edib-etməməsi kimi xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması tövsifi həyata keçirən vəzifəli şəxsdən dərin bilik, təcrübə və məharət tələb edir.

Cinayətin düzgün tövsifi cinayət qanununun tərədilmiş ictimai təhlükəli əmələ uyğun seçilmiş normasının məkana və zamana görə qüvvədə olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Tövsif zamanı, yalnız ərazisində cinayət tərədilmiş dövlətin, həm də onun, ictimai təhlükəli əməlin tərədiltdiyi anda qüvvədə olan cinayət qanunu tətbiq edilə bilər. Bu zaman cinayət qanununun yalnız tərədilmiş cinayətin bütün hallarını əhatə edən norması, həmin normanın müvafiq hissəsi və ya bəndi tətbiq edilməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, bu tələblərdən hər hansı birinin pozulması əməlin qeyri-düzgün, səhv tövsif edilməsinə aparıb çıxarır. Eyni zamanda mürəkkəb cinayətlərin məcmusuna daxil olan maddələrdən hər hansı birinin tətbiq edilməməsi tövsifi səhv istiqamətə yönəldir. Cinayətin düzgün tövsifi- bu, əməlin cinayət-hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsinin yeganə mühüm variantıdır. Düzgün tövsif həmin ictimai təhlükəli əməli əhatə edən bütün cinayət qanunlarının tam və bitkin şəkildə tətbiq edilməsi deməkdir.⁷³

⁷² Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik, BDU. 1999, s. 136

⁷³ Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. МГУ, 1984, с.22.

F.Y.Səməndərovun mövqeyinə uyğun olaraq düzgün olmayan tövsif təqsiri olmayan şəxsin əsassız olaraq məsuliyyətə alınmasına, yaxud da cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin məsuliyyətdən əsassız olaraq kənarda qalmasına, cəzanın düzgün olmayan tətbiqinə səbəb ola bilər. Məhkəmələr hökm çıxararkən əməldə cinayət tərkibinin olması və təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədilən cinayət əməlinin qanunun məhz hansı maddəsilə nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırmalıdır. Cinayət qanununun düzgün tətbiq edilməməsi hökmün ləğv edilməsinin və ya dəyişdirilməsinin əsası olur.⁷⁴ Müəlliflərin bu mülahizələrinə tərəfdar çıxaraq ancaq onu əlavə etmək istədik ki, düzgün olmayan tövsif həm də cinayət qanununun prinsiplərinin, habelə insan hüquq və azadlıqlarının kobud surətdə pozulması ilə müşayiət olunur. Bu qəbildən olan pozuntular eyni zamanda dövlətin cinayət-hüquq siyasətinin həyata keçirilməsini zərbə altına alır, cəmiyyətdə ədalət mühakiməsinin obyektivliyinə inamı azaldır və qanunların düzgün tətbiq edilməsi fəaliyyətinin ciddiliyini şübhə altına alır.

Hələ XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Q.A.Levitski yazırdı ki, cinayəti düzgün tövsif etmək - ... bu, cinayəti qanunun mövqeyindən, onun ictimai-siyasi mahiyyətini hüquqi cəhətdən qiymətləndirmək, belə əməli tipil halda təsir edən hüquq normasına uyğunlaşdırmaq deməkdir. Cinayətkar əməli düzgün tövsif etmək cinayət qanununun bütün göstərişlərinə müqəddəsliklə əməl edilməsi deməkdir.⁷⁵

Nəhayət, əməlin düzgün tövsifinin kriminoloji əhəmiyyətini də qeyd etmək zəruridir. Bu mənada əməlin düzgün tövsifi cinayətin törədilməsi səbəblərinin və şəraitinin öyrənilməsi, məhkumlarla onların islahı məqsədi ilə aparılan işin təşkili üçün də əhəmiyyətlidir. Cinayətkarlığın təhlilinin aparılmasının, onun səbəblərinin öyrənilməsinin, cinayətlərin qarşısının alınmasının səmərəli həyata keçirilməsi üçün cinayətkarlığın statistikasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə statistik hesabatlar içərisində törədilmiş cinayətlərin statistikasını, dinamikasını, xarakteri, istintaqın və təhqiqatın nəticələri, məhkumluğun vəziyyəti və s. bu kimi

⁷⁴ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik, BDU. 1999, s. 136

⁷⁵ Левицкий Г.А. Квалификация преступления (общие вопросы). – Правоведение, 1962, 1, с.143.

məlumatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır ki, bu da əməlin tövsifi nəticəsində mümkün olur.⁷⁶

Bütün bunlar onu göstərir ki, düzgün olmayan tövsif əslində nəzərdən keçirilən sosial təhlükəli əməlin əlamətlərini bütünlüklə əhatə etməyən cinayət qanununun tətbiq edilməsi deməkdir. Beləcə də, törədilmiş cinayətkar əməlin əhatə olunduğu bütün cinayət hüquq normalarının tətbiq edilməməsi də, natamam tövsif olmaq etibarilə düzgün olmayan tövsif hesab edilməlidir.

Belə ehtimal etmək olar ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutu cinayətin maddi anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır və cinayət hüququnun və qanunverici tərəfindən, nə də praktika ilə tam realizə olunmamış inkişafının köklü ənənələrini ifadə edir.

Bundan başqa, cinayət hüququnun barəsində söhbət gedən institutuna tələbatın olması cinayət hüququ haqqında mübahisənin obyektiv xarakter daşması ilə konkretləşdirilir. Belə mübahisənin mövcudluğu da öz növbəsində cinayət-hüquqi tənzimləmənin obyektinin, predmetinin mürəkkəbliyi və ziddiyyətli olması ilə müəyyən edilir. Bununla bağlı hələ keçən əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında tərəfimizdən belə bir mülahizə ifadə edilmişdir: “Əgər cinayət qanunu prinsip etibarilə ayrı-ayrı normalarda formalaşdırılmış qapalı vəziyyətdə olsaydılar, tam surətdə qanunvericinin iradəsini ifadə etmiş olsaydılar və adekvat şəkildə real davranışı əks etdirsəydilər, cəmiyyətin mənafeyinə zidd olanları qadağan etsəydilər, cinayət qanununun ümumi prosedurlu və hüququ müəyyənədicisi normalarına olan ehtiyaclar da aradan qalxmış olardı. Elə məsələ də burasındadır ki, qadağan öz-özlüyündə davranışı bütün mürəkkəbliyi ilə əhatə edə bilməz və bu planda korrektivlər və təminatlar sistemində hələ də ehtiyac duyulur. Cinayət hüququnun institutu kimi, əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran hallar barəsində prosedurlar məhz o yerdə lazımdır ki, orada mübahisə zahiri nəticələrdəki ağırlıqların xarakteristikası, subyektiv cəhətin elementlərinin müəyyən edilməsi haqqında deyil, məhz onların baş vermiş hadisə,

⁷⁶ Qarayev T.Y., Şəmsizadə R.Ə. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı, ADU, 1989, s. 55.

onun səbəbləri və şəraiti kontekstində onların sosial cəhətdən qiymətləndirilməsi haqqında gedir”.⁷⁷ Göstərmək zəruridir ki, xatırladılan vəziyyət bu gün də müşahidə edilməkdədir. Ən azı ona görə ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsi məlum və obyektiv səbəblərə genişlənə bilər.

Buna görə də əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutu öz varlığının empirik zəminləri olan kriminoloji məlumatlara arxalanmalıdır. Çünki haqqında söhbət gedən halların dairəsinin məhdudlaşması, yaxud tədricən daha da genişlənməsi cinayətkarlığın dinamikası, quruluşu, səviyyəsi və statistikasına bağlı hesabat məlumatlarından asılıdır. Məsələnin bu cəhəti bu tədqiqat əsərinin predmetinə daxil olmadığına görə, ona praktiki olaraq ətraflı toxunmağı məqsədəuyğun saymırıq. Lakin onun mövcud olması faktının qeyd edilməsi vacibdir.

Əgər, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutuna olan tələbat bu şəkildə başa düşülərsə, onların dairəsinin müəyyən edilməsinə son dərəcə ehtiyatla yanaşmaq lazım gələcəkdir. Məsələ burasındadır ki, praktika prinsip etibarilə bu tələbatla bağlı gözlənilməz konkret ifadədən istifadə edə bilər. Çoxsaylı avtomobil qəzalarını və bu qəzalar nəticəsində meydana çıxmış nəticələri, idman münaqişələrini və mübahisələrini, habelə idman travmalarını deyilənlərə misal göstərmək olar. Təəccüb doğursa da, qeyd etmək zəruridir ki, həm cinayət qanunu (onun müvafiq konkret normaları), həm də praktika göstərilən həyati situasiyalara hüquqi qiymət verməkdən yayınır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, buna görə də əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran hallara ümumi yanaşmanı aşağıdakı üç istiqamətdə inkişaf etdirmək məqsədəuyğun hesab olunur:

a) hüquqi göstərişlərin ümumiləşdirmə dərəcəsini yüksəltməklə, hüquqyaradıcılığı səviyyəsində;

⁷⁷ Курбанов Г.С. Обстоятельства устраняющие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, Гянджлик, 1991, с.21.

b) bu instituta aid olan bütün hüquqi göstərişləri qüvvədə olan qanun çərçivəsində aşkar etməyə və ciddi tətbiq etməyə cəhd göstərməklə, hüquqrealizə prosesi səviyyəsində;

c) qüvvədə olan göstərişləri onların əlaqəsi və məcmusu ilə axtarmaq və uçota almaq vərdişi nəzərə alınmaqla, həmin institutun realizəsinin metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanması səviyyəsində.⁷⁸

Əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran hallar öz zahiri əlamətlərinə görə elə hallardır ki, onların mövcud olmasının nəticəsi olaraq xarici cəhətləri ilə cinayətkar qəsdə oxşar olan kriminal (yaxud qeyri-kriminal) əməllər hüququayyğun davranışa çevrilirlər.

Hələ keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, problemin həlli ilə bağlı diskussiyalarda, habelə hüquq ədəbiyyatında müxtəlif mövqelər və baxışlar irəli sürülmüşdür. O cümlədən, cinayət hüququ nəzəriyyəsində əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran halların təbiətinə yanaşma müxtəlif olmuşdur. Müəlliflərin bir qisminin fikrincə, belə hallara əməlin ictimai təhlükəliliyini,⁷⁹ bəzən isə bilavasitə əməlin özünün cinayət və cəzalanmalı olmasını,⁸⁰ digər qismi isə əməlin qeyri-hüquqiliyini aradan qaldıran hal⁸¹ kimi qiymət vermişdir. Göründüyü kimi, yanaşmalarda müxtəliflik aşkar görünür.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində (Cinayət Məcəlləsində) əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar elə bu ad altında xüsusi fəsildə yerləşdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların anlayışına ümumi tərifi verilməsə də, bu halların hər birinin hüquqi təbiəti və xarakterik əlamətləri konkret maddələrdə müəyyən edilmişdir. Elə bununla əlaqədar olaraq bu halların ümumi anlayışının müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxmışdır.

⁷⁸ Курбанов Г.С. Обстоятельства устраняющие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, Гянджлик, 1991, с.21.

⁷⁹ Якубович М.И. Учение о необходимой обороне советском уголовном праве. М., Госюриздат, 1961, с. 6.

⁸⁰ Слуцкий И.И. Обстоятельства, исключают уголовную ответственность, ЛГУ, 1956, с.11-12.

⁸¹ Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. М., Госюриздат, 1961, с. 410-416.

Belə anlayışın müəyyən edilməsini zəruri edən daha bir amil təzələnmiş cinayət qanunvericiliyində əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinin genişlənməsidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il CM-ci ilə müqayisədə (həmin Məcəllədə yalnız iki hal – zəruri müdafiə və son zərurət nəzərdə tutulurdu), hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində belə halların beş növü, özü də ayrı-ayrı konkret maddələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Bu göstəricinin özünün də xeyli cinayət-hüquqi əhəmiyyəti vardır.

Əvvələn, qanunverici qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin digər vəzifələri ilə yanaşı, konkret olaraq onun profilaktiki funksiyasını müsbət istiqamətdə kifayət qədər gücləndirmişdir. Məhz profilaktiki tədbirlərin əhatə dairəsinin genişliyi cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin keyfiyyət səviyyəsini yüksəldir.

İkincisi, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların yeni növlərinin təzahürü yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin səmərəliliyini xeyli artırır. Bu da öz növbəsində ölkədə cinayətkarlıqla mübarizənin ümumi səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir, habelə cinayətkarlıqla mübarizədə sərt və qabaqlayıcı tədbirlərin tətbiqi ilə yanaşı, bir sıra humanist və demokratik üsul və metodlardan istifadə edilməsinə də əlverişli şərait yaradır. Əlbəttə, burada “cinayətkarlıqla mübarizənin humanist və demokratik üsul və metodları” böyük ictimai təhlükəliliyə malik olmayan cinayətlər, habelə şəxsiyyəti cəmiyyət üçün böyük ictimai təhlükəlilik törətməyən şəxslər kateqoriyasına münasibətdə ifadə olunur.

Əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran halların təsnifatı ilə bağlı da hüquq ədəbiyyatında ayrı-ayrı fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Məsələn, bəzi müəlliflər əməlin cinayət olmasını istisna edən halları aşağıdakı kimi təsnifləşdirir:

- 1) ictimai faydalı (zəruri müdafiə; cinayəti törədən şəxsin tutulması) hallar;
- 2) digər hallar.⁸²

⁸² Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния. Харьков, 1991, с.24.

Göstərmək lazımdır ki, yuxarıda ifadə edilən təsnifatın yalnız birinci qrupunu təşkil edən hallara praktikada adətən, tez-tez rast gəlinir. F.Y.Səməndərovun yazdığı kimi, elə buna görə də qeyd edilən birinci qrup hallar daha ətraflı araşdırılmalıdır.⁸³ Belə mövqe ilə biz də razılaşıaraq yalnız onu əlavə etmək istəyirik ki, birinci qrup hallar, əgər bir tərəfdən cinayət məsuliyyətinin konkretləşdirilməsinə xidmət edirsə, digər tərəfdən cinayət cəzasının differensiasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır, o cümlədən cəzanın fərdiləşdirilməsinə yardım göstərir. Bunun həm cinayət-hüquqi, həm də cinayət-prosessual əhəmiyyəti vardır.

Nəzərə almaq zəruridir ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar cinayət hüququnun nisbətən qədim institutlarından (ilk növbədə zəruri müdafiə və son zərurət) hesab olunurlar. Buna görə də belə halların inkişaf etmiş müasir dövlətlərin əksəriyyətinin cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulması heç də təsadüfi xarakter daşımır. Bunu cəmiyyətin inkişaf tələbatları və zaman keçdikcə cinayət qanunvericiliyinin humanistləşdirilməsi meylləri zəruri etmişdir.

Hazırda bir çox dünya dövlətlərinin, o cümlədən ABŞ-ın, AFR-in, Polşanın, Fransanın, İspaniyanın, Macarıstanın, Bolqarıstanın və bəzi ölkələrin cinayət qanunvericiliyində zəruri müdafiə və son zərurət kimi, əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini, ümumiyyətlə, onun cinayət olmasını istisna edən hallar nəzərdə tutulmuşdur. Maraqlıdır ki, dünya dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyinə əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar məcəllələrə sonradan deyil, onların tərtib edildikləri ilk mərhələdə daxil edilmişdir. Yəni həmin ölkələrinin qanunvericiləri məhz şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi mövqeyindən haqqında söhbət gedən halların cinayət qanunvericiliyində təsbit olunmasını zəruri və labüd hesab etmişlər.

Diqqəti cəlb edən təqdirəlayiq cəhətlərdən biri odur ki, müqayisəli təhlil üçün müraciət etdiyimiz üç Avropa dövlətinin – AFR-in, Avstriyanın və İsveçrənin cinayət qanunvericiliyinin (Cinayət Məcəlləsinin) birinci paragrafı demək olar ki,

⁸³ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik, Bakı, Digesta, 2013, c. 279-280.

eyni müddəə ilə başlanır: «Qanunsuz cəza yoxdur». bu müddəanın son dərəcə mühüm siyasi-hüquqi əhəmiyyəti vardır.

Belə ki, həmin müddəə, əvvələn, cinayət qanunvericiliyinin repressiv təbiətə malik olmadığını əks etdirir. Yəni aydın olur ki, cəzanın məqsədi cinayətkarı deyil, cinayətləri aradan qaldırmaqdan, təqsirkarı isə islah etməkdən və onu yenidən tərbiyələndirməkdən ibarətdir. İkincisi, cəza yalnız o halda zəruri və labüddür ki, cinayət qanunu ilə bilavasitə nəzərdə tutulmuş təqsirli əməl törədilmiş olsun.

Bu cəhətdən AFR-in Cinayət Məcəlləsinin 1-ci paragrafı xüsusi maraq doğurur. Həmin maddədə deyilir ki, «əməl ancaq o halda cəzalandırılmalı bilər ki, onun cəzalanmalı olması qanunla onun törədilməsində müəyyən edilmiş olsun». Deməli, əgər hər hansı konkret əməl (istər kriminal, istərsə də qeyri-kriminal olsun) törədildiyi anadək cinayət qanunu ilə cəzalanmalı əməl kimi müəyyən edilməmişdirsə, cinayət sayıla və məsuliyyətə səbəb ola bilməz.

Eyni məzmununda (bəzi üslub fərli ilə) maddə İsveçrənin də Cinayət Məcəlləsinin 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. burada həm də şəxsiyyət amili ön plana çəkilmişdir. Məcəllənin 1-ci maddəsinə uyğun olaraq «ancaq o şəxs cəzalandırılmalı bilər ki, qanunla dəqiq surətdə cəza təhdidi ilə qadağan edilmiş olsun». Aydın olur ki, yalnız cinayət qanunu ilə cəzalandırılmalı fərd qismində müəyyən edilmiş şəxs cinayət cəzasına məruz qala bilər. məzmununa və cinayət-hüquqi təbiətinə görə son dərəcə humanist və demokratik ruhlu olmalıdır. Belə normalara Avropanın digər dövlətlərinin də qanunvericiliyində rast gəlinir.

Məsələn, Avstriya Cinayət Məcəlləsinin 1-ci paragrafının 1-ci hissəsi (yaxud bəndi) buna daha bir nümunə ola bilər. Belə ki, Məcəllənin 1-ci paragrafının 1-ci hissəsinə uyğun olaraq «cəza və ya xəbərdarlıq tədbirləri ancaq o əməllərin törədilməsinə görə təyin edilə bilər ki, onlar dürüst şəkildə cinayət hüquq normasının qanunvericilik sanksiyasının altına düşsünlər və artıq onların törədildiyi zaman cəza təhdidi altında olmuş olsunlar». Ümumiyyətlə isə, Avstriyanın cinayət qanunvericiliyi cinayətkar əməlin törədildiyi zamannəzərdə tutulan cəzadan daha ciddi cəzanın təyin edilməsini rədd edir (Avstriya CM-nin 1-

ci paraqrafının 2-ci hissəsi). Yəni bu o deməkdir ki, törədilmiş cinayətkar əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olmayaraq, təqsirkar barəsində yalnız əməli törətdiyi anda nəzərdə tutulmuş cəza təyin edilə bilər. Şəxsin vəziyyəti ancaq o xəbərdarlıq tədbirinin tətbiqi vasitəsi ilə pisləşə və ya ağırlaşa bilər ki, belə tədbirin tətbiqinə cənayətkar əməlin törədildiyi zaman qüvvədə olan cinayət qanunu ilə yol verilmiş olsun.

AFR-in Cinayət Məcəlləsində zəruri müdafiənin və son zərurətin özünəməxsus bəzi xarakterik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Belə ki, AFR Cinayət məəcəlləsinin 32-ci paraqrafının 1-ci hissəsi zəruri müdafiəni ilk növbədə tələbatdan irəli gələn hal qismində nəzərdə tutur. Yəni, əgər kriminal əməl zəruri müdafiə tələbatından irəli gəlmişdirsə, əməli törətmiş şəxs hüquqazidd hərəkət etməmişdir.

Digər tərəfdən, qanunverici zəruri müdafiəni həm də bu sözün hərfi mənasında müdafiə hesab edir. AFR CM-nin 33-cü paraqrafına uyğun olaraq əgər şəxs zəruri müdafiə həddini müdaxiləyə, vahiməyə və ya qorxuya görə aşırırsa, o, cəzalandırılmamalıdır. Eyni mövqe Avstriyanın (Cinayət Məcəlləsinin 3-cü paraqrafının 1-ci hissəsi) və İsveçrə Cinayət Məcəlləsinin 33-cü maddəsinin birinci abzasında da müəyyən edilmişdir.

Məlum problemin həllində Avropa ölkələrinin qüvvədə olan cinayət qanunvericiliklərinin oxşar mövqelərinin orta olması, şübhəsiz ki, təqdirəlayiq haldır. Elə bizim də məqsədimiz ondan ibarətdir ki, ölkəmizin qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin (habelə qanunvericiliyin bütün digər sferalarının) təkmilləşdirilməsi prosesində dünya birliyinin bir sıra müsbət təcrübəsi nəzərə alınsın, qanunvericilik normalarının humanistləşdirilməsində və inkişaf etdirilməsində tarixi inkişafın bəzi insanpərvər hadisələri diqqətdən yayınmasın.

Tədqiqat əsərinin bu paraqrafında ifadə edilənlərə istinadən əməlin cinayət olmasını istisna edən hallara aşağıdakı kimi tərif vermək olar.

Beləliklə, əməlin cinayət olmasını istisna edən (o cümlədən, əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran) hallar dedikdə,

müəyyən mənada, müəyyən şəraitdə və müəyyən zaman vahidində fəaliyyətdə olan ictimai münasibətlər əleyhinə törədilən cinayətkar qəsdin mövxdluğunu aradan qaldıran, əməlin cəzalanmalı olmasını istisna edən, həmin hərəkətlərin törədildiyi anda cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan sosial faydalı hərəkətlər və digər hallar başa düşülür.

1.3. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların sosial-hüquqmi təbiəti və əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar ilk növbədə cəmiyyət üzvlərinin sosial təhlükəli əməllərdən müdafiə olunmasına, habelə onların qanunun mühafizəsi altında olan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin edən sosial faydalı hallardır. Bunun hüquq ədəbiyyatında hüquqlar qismində təqdim edilməsi də, fikrimizcə, son dərəcə təqdirəlayiq haldır. Belə ki, F.Y.Səməndərovun fikrincə, belə hüquqlardan istifadə xeyli dərəcədə vətəndaşların aktiv həyat mövqeyi, hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsinin səviyyəsi ilə bağlıdır. Buna görə də cinayət qanununun əməlin ictimai təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini istisna edən hallarla bağlı mövqeyi təbliğ edilməli, əhali arasında bu institutların əhəmiyyəti və onlardan istifadə etməyin şərtləri ilə əlaqədar geniş izahat işləri aparılmalıdır⁸⁴.

Problemin həllinin bu cəhəti ölkədə aparılan cinayət-hüquq siyasətinin başlıca istiqamətlərinin lazımi səviyyədə gerçəkləşdirilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Cinayət-hüquq siyasəti, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının ümumi hüquq siyasətinin ayrılmaz üzvi tərkib hissəsidir. Təsadüfi deyildir ki, dövlət cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətində ilk növbədə cinayət hüququnun və cinayət-prosessual hüququn əsas vasitələrinə arxalanır. Cinayətkarlıqla mübarizənin ən yeni üsul və metodları bəzi kriminoloji məlumatların köməyi ilə məhz mad-

⁸⁴ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik, Bakı, Digesta, 2013, c.280.

di və prosessual hüququn elmi-nəzəri müddəaları, habelə praktikanın göstəriciləri əsasında işlənib hazırlanır. Bu həm də o deməkdir ki, cinayət-hüquq siyasəti eyni zamanda qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinin prinsipial müddəalarında ehtiva olunmuş siyasətdir, hüquq siyasətinin tərkib hissəsi və müəyyən mənada cinayətkarlıqla mübarizənin fəal hərəkətvericisidir.

Təsadüfi deyildir ki, cinayət qanunu (cinayət hüququ elmində cinayət tərkibi) hər bir konkret cinayətin əlamətlərini və təbiətinə görə kriminal əməllərə aid edilən digər hüquq pozuntularının dairəsini müəyyənləşdirir. Belə müəyyənləşdirmə avtomatik, yaxud korkoranə aparılmır. Bk prosesdə cəmiyyətə xas olan yerli və milli xüsusiyyətlər, dövlətin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni-elmi inkişaf istiaqəmtələri, nəhayət, ölkənin ümumi hüquq siyasətinin yerinə yetirməli olan əsas vəzifələri diqqət mərkəzində olur. Bundan başqa, milli-mənəvi dəyərlərin düzgün nəzərə alınması, cəmiyyətdə baş verən bəzi neqativ və qeyri-əxlaqi hərəkətlərin vaxtında qarşısının alınmasına müsbət təsir göstərir. Bu da öz növbəsində hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsinin zənginləşməsinə əlverişli şərait yaradır. nəhayət, bütün bunlar son həddə cinayət-hüquq siyasətinin gerçəkləşdirilməsi xəttini lazımi müstəvi üzərinə çıxarır və yerinə yetirilməli olan fəzifələri düzgün məcraya yönəldir. Bu cəhətdən hüquq ədəbiyyatında ifadə edilmiş bir mülahizə ilə biz razılaşıırıq. hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, hər hansı cinayətkar hərəkət sosial təhlükəli və hüquqazidd əməl hesab edilərkən siyasət və hüquq qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Bu zaman onlar bir-birini sanki tamamlayırlar⁸⁵. Keçən əsrin 70-ci illərində söylənilən bu mülahizə öz mahiyyətini hələ də itirməmişdir.

İndiki şəraitdə cinayət qanunu, o cümlədən cinayət-hüquq siyasəti bütövlükdə cinayətkarlıqla mübarizədə ölkənin hüquq siyasətinin gerçəkləşdirilməsinin ən optimal vasitələrindən biri qismində təzahür edir. Cinayətkarlıqla mübarizədə profilaktiki tədbirlərin bütün kompleksindən istifadə edilsə də, mübarizə fəaliyyətinin daha da səmərəliliyi baxımından cinayət-hüquqi vasitələrin roluna böyük üstünlük verilir. Cinayət qanunu cinayət-hüquq siyasətinin həyata keçirilməsinin

⁸⁵ Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов, 1970, с. 34-35

əlverişli vasitəsi kimi real gerçəkliklərin cinayət hüquq normasında adekvat şəkildə ehtiva olunması, habelə cinayət qanunu ilə qadağan olunan halların sosial meyarları şərtləşdirir, onları kriminoloji determinatlar səviyyəsində əks etdirməklə yanaşı, qurşıda duran vəzifələrin reallaşmasına yardım edir.

Müasir dövrün cinayət-hüquq siyasəti özündə müəyyən amillər qismində çıxış etmək qabiliyyətini də özündə cəmləşdirir. Belə ki, həmin siyasət hər hansı kriminal əməlin cinayətkar qəsdlər kateqoriyasına aid edilməsi əsasında meydana çıxan cinayət məsuliyyətinə dair problemin zəruri məsələlərinin həlli zamanı da hüquq normasını formalaşdırma amili qismində çıxış edir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, bu prosesdə cinayət hüquq nomasının sosial səmərəliliyinin ətraflı öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Sosial səmərəliliyin ətraflı öyrənilməsi cinayətkarlıqla mübarizədə yeni üsulların, vasitələrin və metodların işlənilib hazırlanmasında böyük əhəmiyyəti ilə seçilir. Cinayət-hüquq siyasəti cinayət hüququnun müxtəlif normalarının və institutlarının səmərəliliyinin təhlilinə, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə alınması ilə həmin səmərəliliyin elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozuna arxalanmalıdır⁸⁶.

Müasir dövrün cinayət-hüquq siyasəti özünün çoxcəhətli olması ilə diqqəti cəlb edir. O, cinayət-hüquqi problemlərin həllinə ilk növbədə kompleks yanaşmanın zəruriliyini ön plana çəkir. Forma ilə məzmunun vəhdəti məsələsində cinayətkarlıqla mübarizənin cinayətlərin ayrı-ayrı kateqoriyaları üzrə xüsusi istiqamətdə aparılmasını zəruri edir. Belə ki, mübarizə tədbirləri qarşısı alınmalı olan cinayətlərin hüquqi təbiətinin spesifiklikləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Buna görə də cinayət-hüquq siyasəti artıq törədilmiş cinayətlərlə mübarizədə qüvvədə olan cinayət qanunundan düzgün istifadədə mühüm əhəmiyyət daşımaları ilə diqqəti cəlb edir.

Cinayət-hüquq siyasətinin həmin aspekti qanunda ciddi şəkildə əsaslandırılmış, habelə sosial inkişafın konkret tarixi şəraitini nəzərə alan müəyyən istiqamətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu, eyni zamanda cinayət qanununda

⁸⁶ Zahidov B.S. Narkotizm və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri. Bakı, "Bakı Universiteti", 2004, s. 504.

müntəzəm olaraq müvafiq dəyişiklik və təkmilləşdirmələrin aparılmasını zəruri edir, çünki cinayətkarlıq durğun deyil, həmişə dinamik inkişafda və öz miqyasını genişləndirməkdə, habelə yeni təzahür formaları əldə etməkdə olan sosial hadisədir. Bu mənada cinayətkarlıqla mübarizədə lənglik, zəiflik nümayiş etdirilməsi yolverilməzdir. Bu, digər tərəfdən sosial təhlükəli əməllərin nəinki subyektlərinin, həm də onların dairəsinin genişlənməsinə şərait yaradır. Mübarizənin qeyri-təmil metodlarla aparılması və birtərəfli tədbirlərlə məhdudlaşdırılması isə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir, bir sıra hallarda müəyyən ərazidə, yaxud məkanda kriminogen vəziyyət xeyli müddət ərzində həyəcanlar doğurur.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi cinayət hüquq normalarının sanksiyaları çərçivəsində bu və ya digər qərarın qəbulunun, yaxud həmin qərarın fərdiləşdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Lakin belə fərdiləşdirməni elə qiymətləndirmək düzgün olmazdı ki, cinayət qanununun tətbiqi prosesində məqsədəuyğunluq problemi meydana çıxmaya bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkarlığın qarşısının alınmasında, yaxud onu doğuran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılmasında qanunun düzgün tətbiqi, o cümlədən cinayət-prosessual formalara ciddi əməl olunması ən vacib məsələlərdən biridir.

Yuxarıda qeyd edilən cinayət-prosessual forma özünü cinayət hüquq normalarının tətbiqi prosesində sıx qarşılıqlı əlaqədə təzahür etdirməkdə göstərir. Məlum olduğu kimi, cinayət-prosessual hüquq cinayətlərin istintaqı, onlara baxılması və bu işlərin həlli üzrə təhqiqat, istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətini tənzim etməklə yanaşı, həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsinin prosesual qaydası formasını da tənzim edir.

Prosessual forma – bu, cinayət işinin başlanmasından hökmün icra olunmasına kimi cinayət prosesinin hər bir mərhələsinin, həmçinin ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin, digər cinayət-prosessual hərəkətlərin və məhkəmə hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin cinayət-prosessual qanunla ciddi müəyyən edilmiş şərtlərini, qaydasını və ardıcılığını müəyyənləşdirən formadır, ...hər bir

mərhələnin bütövlükdə aparılmasının prosessual qaydasını da mükəmməl tənzimləyir.⁸⁷

Qeyd edilənlərdən başqa, cinayət-prosessual hüquq normaları vasitəsi ilə həm də ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin, digər cinayət-prosessual hərəkətlərin və zəruri məhkəmə hərəkətlərinin gerçəkləşdirilməsi qaydası və ardıcılığı, həmin prosessual hərəkətlərin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsinin prosessual qaydaları tənzimləyir.

Hələ keçmiş sovet cinayət prosesinə dair ədəbiyyatlarda qeyd edilirdi ki, cinayət-prosessual qanunvericiliyi cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq və məhkəmə baxışının qanunla müəyyən edilmiş prosessual formasına ciddi əməl edilməsini tələb edir. Cinayət işinin başlanması, istintaqı, məhkəmədə baxılması və həll edilməsinin qanunla müəyyən edilmiş prosessual forması ədalət mühakiməsinin vəzifələrinin həyata keçirilməsinə, habelə cinayət-prosessual fəaliyyətin subyektlərinin hüquqları və qanuni mənafələrinin müdafiə edilməsinə təminat yaradır. Bu heç də təsadüfi deyildir, çünki qanun cinayət işinin istintaqı, məhkəmədə baxılması və həll edilməsi prosesində cinayət-prosessual qanunun əhəmiyyətli dərəcədə pozulması hallarını hökmün ləğv edilməsi əsaslarından biri kimi müəyyən edir.⁸⁸

Cinayət-prosessual forma özünəməxsus qədim tarixə malikdir. Çünki cinayət mühakimə icraatının hüquqi mahiyyətinin müasir anlamına gətirib çıxaran yollar uzun və çox mürəkkəb olmuşdur. Bütövlükdə tarixin müxtəlif inkişaf dövrlərinin mövcud olmuş şəraitləri nəzərə alınmaqla konkret dövlətlər mövcud olan bir çox amillər (etnik, mədəni, dini, iqtisadi və digər inkişaf xüsusiyyətləri) müxtəlif cür təşəkkül tapmışdır. Yəni cinayət işləri üzrə icraatın guşə məsələləri eyni olmayan prosedur qaydaların köməyi ilə nəzərdən keçirilmişdir. Məhz bütün bunların nəticəsi olaraq prosessual formanın müxtəlif cinsli olması müəyyənləşdirilmişdir.

⁸⁷ Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan respublikasının cinayət prosesi: Dərslik. Bakı, Qanun, 2008, s.13-14.

⁸⁸ Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Bakı, Maarif, 1989, s.12-13.

Prosessual hüquq ədəbiyyatında cinayət prosesinin aşağıdakı əsas formalarının fərqləndirilməsi demək olar ki, hamılıqla (yurisprudensiyada) qəbul olunmuşdur:

- 1) İttihamedici proses (prosessual forma);
- 2) axtarış (inkizisiya) prosesi (XII əsrlərin ortalarından başlayaraq XIX əsrin birinci yarısındanadək fəaliyyət göstərmişdir);
- 3) çəkişmə prosesi (cinayət prosesinin demokratik prosessual formasına aid edilir);
- 4) qarışıq proses (bu prosessual formada həm inkvizisiyanın, həm də çəkişmə prosesinin bəzi elementləri mövcud olmuşdur; aşkarlıq demək olar ki, mövcud olmamış, müttəhimin müdafiə olunmaq imkanları məhdudlaşdırılmış, icraatın yazılı formada aparılmasının qarşısı tamamilə alınmışdır).⁸⁹

Hazırda isə cinayət-prosessual qanunvericilik proses iştirakçılarının hüququnu və qanuni marağını real təmin etməklə ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməsinə kömək etmiş olur. Proses iştirakçılarının, o cümlədən təqsirləndirilən və zərər çəkmiş şəxsin qanunla onlara verilən hüquqlarının pozulması, yaxud həyata keçirilməməsi əksər hallarda qanunsuz və ədalətsiz hökm çıxarılması ilə nəticələnir.⁹⁰ Azərbaycan Respublikasında cinayət mühakimə icraatı tam aşkarlıq şəraitində, şifahilik prinsipinə əməl edilməklə gerçəkləşdirilir. Təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının təmin edilməsinin əsas göstəricilərindən biri qismində onun müdafiə hüququnun tam təmin edilməsi çıxış edir.

Deməli, qanunun düzgün tətbiq edilməsi ilə yanaşı, cinayət-prosessual formaya ciddi əməl edilməsi nəinki ədalət mühakiməsi vəzifələrinə diqqətli yanaşmanın, həm də cinayətkarlıqla mübarizənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin zəruri şərtlərindən biridir.

İlk növbədə qüvvədə olan cinayət qanunu törədilmiş kriminal əməlin ictimai təhlükəli nəticələrinə münasibətdə qanuni və əsaslı tətbiq edilməlidir ki, təyin ediləcək cəza da buna müvafiq surətdə əsaslandırılmış və ədalətli olsun. Başlıca

⁸⁹ Уголовный процесс: Учебник /Под ред. Гуценко К.Ф. М., Зерцало, 2003, с.19-20.

⁹⁰ Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi: Dərslik. Bakı, Qanun, 2008, s.15.

məsələ də məhz ondan ibarətdir ki, qanun normasında nəzərdə tutulmuş müxtəlif variantlar içərisində qanunvericinin müəyyən etdiyi məqsəd və vəzifələrə uyğun olan ən optimal qanuni və ədalətli variant seçilməlidir. Bu variantın məqsədmüvafiqliyi və düzgün seçilməsi cinayətkarlıqla mübarizənin həm nəzəri (o cümlədən, kriminoloji), həm də bir çox praktiki problemlərinin həllinə müsbət təsir göstərir.

Hüquq elmindən, o cümlədən əlahiddə şəkildə cinayət hüququ fəlsəfəsindən məlumdur ki, cinayətkarlıq və onu törədən səbəblər haqqında fikir və düşüncələr, ayrı-ayrı dövr mütəfəkkirlərinin fikir və mülahizələri öləri xarakter daşımamışdır. Bununla bağlı olaraq hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, cəzanın tarixinin insan zəkasının cinayətkarlığın səbəbləri və bu hadisə ilə mübarizədə cəzanın əhəmiyyəti haqqında tarix olması şübhə doğurmur. Bu məsələlərdə baxışların və istiqamətlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, onları yeganə bir cəhət – insanın cinayətkar hərəkətlərinin səbəblərini tapmaq və başa düşmək səyi, bu təzahürlərin qarşısını almaq cəhdi birləşdirmişdir...⁹¹

Qeyd olunan bu spesifiklik cəzanı cinayətkarlıqla mübarizənin ən məqsədyönlü və səmərəli silahına çevirmişdir. Buna görə də cəzanın rolu və əhəmiyyəti cinayətkarlığın başlıca köklərinə aid prinsipial mövqelərlə müəyyən edilmişdir. Məhz bu baxımdan cinayət hüququnun bütün problemləri bu iki institutun ətrafında mərkəzləşmişdir. Belə sıx qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq haqqında hələ XIX əsrin dahi mütəfəkkirlərindən biri K.Marks belə yazırdı: “Əgər cinayət anlayışı cəza nəzərdə tutursa, deməli, əsl cinayət də müəyyən cəza tədbirini nəzərdə tutur”.⁹² Necə, kimi və hansı ölçüdə cəzalandırmaq və s. bu kimi suallar isə bütün tarixi dövrlərdə görkəmli düşünən beynləri – filosofları, hüquqşünasları, siyasətçiləri, həkimləri və hətta sadə adamları həmişə dərinləndirən düşündürmüşdür.

Hər hansı konkret kriminal və ya qeyri-kriminal əməlin hüquqi təbiətindən asılı olmayaraq, cəza daim cənayət hüququnun narahatedici, eyni zamanda da düşündürücü problemlərindən biri olmuşdur. Cəzasız, yəqin ki, cinayət hüququ son

⁹¹ Рагимов И.М. Преступность и наказание. М., ОЛМА Медиа групп, 2012, с.15.

⁹² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. Т. II с.124.

dərəcə quru və çılpaq görünərdi. Cinayət hüququnu hərəkətə gətirməyə ruhlandırان cəzadır. İ.M. Rəhimov yazır: “Şübhə yoxdur ki, cəza haqqında məsələ cinayət hüququnun həmişə əsas məsələsi olmuş və olaraq qalır, çünki bütün nəzəriyyənin həqiqiliyi və ya yanlışlığı, müəyyənliyi və ya qeyri-müəyyənliyi, ardıcılığı və ya qeyri-ardıcılığı, praktikanın sabitliyi və ya qeyri-sabitliyi təkcə bu anlayışdan asılıdır. Məhz cəza istənilən dövlətin cinayətkarlıqla mübarizədə cinayət-hüquq siyasətini müəyyən edir”.⁹³

Qanunun zəruri hallarda konkret şəraitin, yerin və zamanın nəzərə alındığını nəzərdə tutaraq V.M. Çxikvadze yazır: “...Müasir şəraitdə məqsədmüvafiqliyin və qanunçuluğun da qarşılıqlı əlaqəsini geniş mənada başa düşmək lazımdır. Hərəkətlərin nəinki qanuni çərçivəsində məqsədmüvafiqliyi, həm də məqsədəuyğun hərəkətin seçilməsi cinayət hüquq normasının tətbiqinin ən səmərəli metodlarından biridir... hüquqtətbiqetmə sferasında məqsədmüvafiqlik əslində qanunçuluqla ziddiyyət təşkil etmir. Qanunçuluq cinayət hüquq normasının realizəsinə daha məqsədyönlü tələb verməklə, məqsədmüvafiqiyə yol açır”⁹⁴ Deməli, hüquqtətbiqetmə prosesində qanunçuluq və məqsədmüvafiqlik bir-birini tamamlayan amillər qismində çıxış edirlər.

Müasir kriminologiya aləmində (keçmiş sovet dövlətinin varlığı dövründə olduğundan fərqli olaraq) artıq söhbət cinayətlərin kökünün kəsilməsi deyil, məhz cinayətkarlığın qarşısının alınması, habelə onu doğuran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılması haqqında gedir. Keçmiş SSR İttifaqının dağılmasından sonra kriminologiya aləmində artıq özünə möhkəm vətəndaşlıq qazanmış belə dezgün elmi-nəzəri mövqe cinayətkarlıqla mübarizənin müasir beynəlxalq standartları ilə də uyğunluq təşkil edir.

Cinayətkarlığın kökünün həmişəlik kəsilməsi (cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları və tarixi etibarlı surətdə tsədiq edir ki, cinayətkarlığın kökünü kəsmək qeyri-mümkündür) başqa tədqiqatın mövzusu olduğuna görə, onun üzərindən dayanmadan təkcə onu qeyd etmək istəyirik ki, cinayətkarlığın inkişaf

⁹³ Рагимов И.М. Преступность и наказание. М., ОЛМА Медиа групп, 2012, с.15

⁹⁴ Чхиквадзе В.М. Государство, демократия, законность. М., Наука, 1967, с.394.

səviyyəsi, artımı və dinamikası cəmiyyətinin bilavasitə özünün tərəqqisi ilə bağlıdır. Nə qədər insan var, insan cəmiyyəti var və cəmiyyəti irəliyə doğru aparan elmi-texniki tərəqqi var, cinayətkarlıq da onun zəruri və labüd komponentlərindən biri olaraq qalacaqdır.

Bu baxımdan müasir kriminologiya elmi hazırda başlıca diqqəti cinayətkarlığın qarşısının alınması problemlərinə yönəltmişdir. İ.A.İsmayılovun yazdığı kimi, “kriminologiyada aşkar surətdə cinayətkarlığın qarşısının alınması anlayışını elə geniş formulə etməyə səylər göstərilir ki, o, sosial fəaliyyətin bütün növlərini əhatə etmiş olsun, ...istənilən istiqamətlərdə düzünə və ya dolayı, məqsədyönlü şəkildə cinayətkarlığın vəziyyətinə təsir göstərmiş olsun”.⁹⁵ Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər kompleksindən də istifadə oluna bilər. Söhbət ona görə kompleks tədbirlər haqqında gedir ki, ölkənin cinayət-hüquqi siyasətinin başlıca istiqamətlərin uyğun olaraq cinayətkarlıqla mübarizə cinayətlərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının deyil, bütövlükdə onların hamısının qarşısının alınması yönündə aparılır. Buna görə də müəyyən kateqoriya cinayətlərə qarşı aparılan mübarizə gedişində onların digər kateqoriyalarının da mümkün təzahürlərinin aradan qaldırılması həm qanunvericinin, həm də hüquq-mühafizə orqanlarının diqqət mərkəzində olur. Belə mübarizə tədbirlərinə, o cümlədən əhalinin, cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələrinin maddi rifahının yaxşılaşdırılması və yüksəldilməsi, işsizlik səviyyəsinin minimum həddə endirilməsi və s. üzrə ümumsosial xarakterli, cəmiyyət üzvlərinin hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsinin, eyni zamanda da şüur səviyyəsini artıran tədbirlər aid edilə bilər. Şübhəsiz ki, zərurət yarandığı hallarda belə tədbirlərin dairəsi genişləndirilə də bilər.

Qlobal proseslərin həllinin intensiv xarakter aldığı müasir dünyada sürətlə gedən yeni texnoloji proseslər planetdə yaşayan bütün xalqların, millətlərin, etnik qrupların və ən xırda sosial təbəqələrin ictimai həyatının demək olar ki, bütün sferalarına sirayət etməkdədir. İnformasiyanın bolluğu şəraitində ani olaraq bir

⁹⁵ Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика. Баку, Азернешр, 1990, с.195.

məkandan digərinə ötürülən məlumatlar, inkişafın ayrı-ayrı xarakterik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən informasiyalar bolluğu integrasiyanın geniş vüsət aldığı bir şəraitdə baş verir.

Müasir dövrdə hüquq elmləri sferasında yeni elm sahələrinin formalaşması, hüquqi biliklərin, habelə hüquqi tənzimləmənin cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə daxil olması, hər bir fərddən lazım olunan səviyyədə hüquqi savada malik olmaq tələb edir. Əslində isə bu, hüquq və azadlıqlarının daim mühafizə altında olan fərdin ilk növbədə öz hüquq və azadlıqlarının nədən ibarət olduğunu, onların hansı vəzifə və məqsədləri xidmət etdiyini, siyasi-hüquqi mahiyyətinin necə olduğunu və onların təminat mexanizmlərinin incəliklərini layiqincə dərk etməsindən ötrü zəruri və vacibdir. Praktika göstərir ki, insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulması bir sıra hallarda məhz ayrı-ayrı fərdlərin öz hüquqlarını və onların mənasını yetərincə bilməmələrindən irəli gəlir. Təbii haldır ki, hüquq və azadlıqlarının dairəsini və əsas mahiyyətini bilməyən fərd onların müdafiə və təminat mexanizmlərindən də xəbərsiz olur. Hüquqi dövlət quruculuğu şəraitində isə bu, əlbəttə ki, qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Hüquqi dövlət quruculuğunun hər bir daşıyıcısı gələcəkdə vətəndaş cəmiyyətində yaşayıb yaradacağını unutmamalıdır. Vətəndaş cəmiyyəti isə hüququn və qanunun aliliyinə, hüququn və qanunun qarşılıqlı əlaqəsinə söykənərək öz varlığını qoruyub saxlayan, buna müvafiq surətdə dinamik inkişafda və özünü təkmilləşdirmədə olan sivil cəmiyyətdir, sivilizasiyanın ən uca zirvəsidir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi, mənəvi-əxlaqi və elmi mədəni inkişafı özünün realizə olunma tempinə görə eyni səviyyədə deyildir. Digər tərəfdən, cəmiyyətin bütövlükdə və hərtərəfli inkişafı aspektində kriminal xarakterli ziddiyyətlər (habelə müxtəlif məzmunlu və xarakterli münaqişələr, özünün hüquqi həllinə ehtiyac duyan bəzi mübahisələr) həm həcminə, həm də miqyasına görə nəinki azalmır, əksinə, tədricən çoxalmağa doğru gedir. Məhz bu səbəbə görə də cinayətkarlığın ən yüksək real və xüsusən də nəzərə alınmalı olan ümumi artım səviyyəsinin sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən

daha çox inkişaf etmiş, habelə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksək olduğu dövlətlərdə müşahidə edilməsi heç də təsadüfi deyildir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayətkarlığı qarşısının alınması ilk növbədə özünün baza əsaslarına malik olmalı, elə zəminlər işlənib hazırlanmalıdır ki, onlar öz təsir gücü ilə öz-özünə yetişən təbii zəminlərdən geri qalmasınlar. İ.A. İsmayılovun fikrincə, elə təsəvvür etmək olar ki, cinayətlərin qarşısının alınmasına və onun məzmununa əhalinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mədəni səviyyəsinin və şüurluluğunun yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin daxil edilməsi üçün kifayət qədər əsaslar yoxdur. Əlbəttə, sosial inkişafın iri miqyaslı tədbirləri, cinayətkarlığın ilkin səbəblərinin ləğv edilməsi həqiqətən də bu istiqamətdə başlıca rol oynayır. Lakin bu, onların kriminal xəbərdarlıq sisteminə daxil edilməsi üçün heç də əsas ola bilməz.⁹⁶

Həqiqətən də, əgər belə olsaydı, yəni əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması cinayətkarlığın qarşısının alınmasının əsas amillərindən biri qismində qəbul edilsəydi, o zaman həyat səviyyəsinin xeyli yüksək olduğu, sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə cinayətkarlıqla mübarizə çox yüksək səviyyədə aparılırdı, cinayətkarlığı doğuran səbəblərin və şəraitin qarşısı vaxtında alınardı, nəhayət, cinayətlərin qarşısının alınması üzrə fəaliyyəti həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanları çətinliklərlə rastlaşmazdılar. Buna müvafiq surətdə cinayətkarlığın qarşısının alınmasında kriminal xəbərdarlıq sistemi əsasən sosial-iqtisadi xarakterli tədbirlərin reallaşdırılmasından ibarət olardı. Göründüyü kimi, problemin bu cəhəti heç də nə qanunvericinin, nə də praktikanın istəyindən asılı deyildir.

Fikrimizcə, cinayətkarlığın qarşısının alınmasında əhalinin ümumi mədəni səviyyəsinin, hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsinin yüksək olması az əhəmiyyət daşımır. Deməli bu, mühüm və müəyyənədicə amillərdən biridir. Çünki hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsi özündə qanunlara hörmət etməklə yanaşı, qanunları dərinləndirən bilməyi və onların tələblərinə əməl etməyi də ehtiva edir. Bu isə onu göstərir ki, hər hansı sivil cəmiyyətdə cinayətkarlığın səviyyəsinin

⁹⁶ Исмаилов И.А. Преступность и уголовная политика. Баку, Азернешр, 1990, с.196.

artmasına şərait yaradan hallardan biri əhalinin hüquqi biliyinin aşağı olması, habelə hüquqi biliklərin təbliğatının zəif aparılması və bütün bunlardan ötrü kütləvi informasiya vasitələrinin geniş təbəqəsindən lazımı səviyyədə istifadə edilməməsidir.

İndiki mərhələdə dövlətin cinayət-hüquq siyasətinin yerinə yetirdiyi vəzifələr içərisində milli təhlükəsizliyin, ümumiyyətlə, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında dövlətin götürdüyü hüquq siyasəti xətti son dərəcə ümidvericidir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikasının məqsədyönlü inkişafının təmin edilməsi xeyli dərəcədə onun milli təhlükəsizliyindən asılıdır. Ölkədə mövcud siyasi sabitlik və iqtisadiyyatın inkişafındakı bir çox nailiyyətlər, beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiyanın genişlənməsi ilk baxışdan milli təhlükəsizliyimizlə əlaqədar pozitiv təəssürat yaradır. Lakin dünyada dinlərarası və enerji resurslarına görə münaqişələrin artması, “demokratiya inqilabı” pərdəsi altında ayrı-ayrı ölkələrdə qeyri-legitim hakimiyyətlərin formalaşması nəticəsində vətəndaş müharibələrinin baş verəməsi və həmin ölkələrin iqtisadiyyatının güclü dövlətlər və transmilli korporasiyalar tərəfindən ələ keçirilməsi ... və başqa bu kimi neqativ proseslər istər ayrı-ayrı dövlətlərin, istərsə də bəşəriyyətin bütövlükdə təhlükəsizliyinin böyük təhdid altında olmasından xəbər verir.⁹⁷

Deməli, dövlətin yeritdiyi hüquq siyasəti ümumi ölkə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq etibarilə insanın və bütövlükdə cəmiyyətin milli təhlükəsizliyinin ən etibarlı qarantlarından biri qismində çıxış edir. Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq göstərilir ki, cinayət-hüquq siyasəti öz mahiyyətinə görə həm cəmiyyətin təhlükəsizliyi, həm də onun həyat tərzinin optimallaşdırılması naminə işləyir.⁹⁸ Belə optimallaşdırma cəmiyyətin həyat tərzini istənilən səviyyəyə çatdırmağa nail olmaqla yanaşı, dövlətin milli təhlükəsizliyinin

⁹⁷ Mustafayev Ç.F. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri. – Qanun, 2014, 11, s.3

⁹⁸ Караев Т.Э. Проблемы борьбы с преступностью в Азербайджанской Республике. Баку, ЭЛМ, 1992, с.243.

də sabit halda qorunub saxlanması üçün sosial-sayasi və həm maddi zəminlər hazırlayır.

Yuxarıda qeyd olunanlar baxımından hüquq ədəbiyyatında söylənilən mülahizə də xeyli maraq doğurur. Belə hesab edilir ki, cəmiyyət əleyhinə olan digər davranış formaları kimi, cinayətkarlığın göstəriciləri də sosial strukturların vəziyyətində keyfiyyət dəyişikliklərinin mühüm göstəriciləridir.⁹⁹ Bu da öz növbəsində cinayət-hüquq siyasəti kontekstində cinayətkarlıqla mübarizənin vəziyyəti haqqında əldə edilən statistik məlumatlardan cəmiyyətdəki sosial gərginliyin intensivləşməsi və ya zəifləməsi haqqında informasiya kimi istifadə olunmasının zəruriliyi ilə şərtləşir. Deməli, cinayətkarlıqla bağlı statistik məlumatlar bolluğu da onunla mübarizə üsullarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Keçən əsrin 60-cı illərində SSR İttifaqında sovet kriminoloqları və sosioloqlarının hüquq normalarının, cinayət qanununun, cinayət-prosessual hüquq normalarının, habelə ibtidai istintaqın, prokurorluq, məhkəmə və daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin və iş keyfiyyətinin artırılması, həmin fəaliyyətin təkmilləşdirilməsinə yönələn bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, o cümlədən bu fəaliyyətin elmi-nəzəri cəhətlərindən bəhs edilən bir çox monoqrafik əsərlər yazılmışdır ki, onların bəzilərində ifadə edilmiş müddəaların bir qismi öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır.

Belə aktuallıqlar içərisində diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən birini də əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar barəsində normaların qüvvəsi ilə bağlı elmi əsərlərin mövcud olmaqasıdır. Hüquq normasının qüvvədə olması problemi indi də hüquq elminin diqqət mərkəzindədir və praktikanın özünü də dərinlən maraqlandırır. Haqqında söhbət gedən problemin həlli əhəmiyyəti müəyyən dərəcədə də bununla əlaqələndirilə bilər.

Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar barəsində normanın qüvvəsi onun realizə olunma formaları (əməl etmə, icra, istifadə, tətbiq etmə), normanın

⁹⁹ Капица П.Л. Научной и социальной подход решению глобальных проблем. – «Вопросы философии», 1977, ¹ 1, с.52.

insanların davranışına təsiretmə üsulları vasitəsi ilə açılır və təşkilati-idarəetmə aktlarında ifadə olunur.

Hüquq normasının qüvvəsi ilə bağlı elmi-nəzəri müddəalar öz ifadəsini, hər şeydən əvvəl, dövlət və hüquq nəzəriyyəsində tapır. Bu baxımdan ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquq normasının qüvvəsinin özündə aşağıdakıları ehtiva etməsi qeyd olunur:

1) hüquq normasının (onun mətninin, məzmununun, bəzi hallarda hətta mahiyyətinin) **adresatların** diqqətinə çatdırılması;

2) qarşıya qoyulan, yaxud verilən tələblərin məqsədlərinin, xarakteri və məzmununun izah olunması;

3) müəyyən edilmiş qaydaların maddi, təşkilati və hüquqi cəhətdən təmin edilməsi;

4) vəd edilmiş nemətlərin (mükafatların) əvəzinin real şəkildə edilməsi və məsuliyyətin real olaraq müəyyən olunması.¹⁰⁰

Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar barəsində normaların qüvvəsinə həm də geniş mövqelərdən baxmaq lazımdır. Hüquq normalarının qüvvəsinin yalnız bəzi məqamları üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Hüquq normalarının qüvvəsinin bir təzahür forması ondan ibarətdir ki, qüvvədə olan hüquq norması törədilmiş hərəkət və ya hərəkətsizlikdə cinayət əlamətlərinin olmasını aradan qaldırır. Yəni, əgər özündən əvvəlki normada hazırda törədilmiş əməl öz əlamətlərinə görə cinayət tərkibi (cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibi) yaradırdısa, lakin qüvvəyə minmiş yeni norma belə cinayət tərkibinin mövcudluğunu inkar edərsə, deməli, törədilmiş əməl cinayət sayıla bilməz. Bu zaman halların məzmununu yaradan faktlarla əməl arasındakı əlaqə də müəyyən edilir. Həmin əlaqə ondan ibarətdir ki, əməl məhz bu hallar nəzərə alınmaqla cinayət-hüquqi qiymətləndirməyə məruz qalır. haqqında söhbət gedən institutun bu təzahürü cinayət hüququ ədəbiyyatında daha geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

¹⁰⁰ Теория государства и права / Под ред. В.М.Корельского и В.Д.первалова. М., ИНФРА М-НОРМА, 1997, с.308.

Hüquq normalalarının qüvvəsinin digər təzahür forması cinayət məsuliyyəti ilə bağlıdır. lakin belə təzahür forması cinayət məsuliyyətini tamamilə aradan qaldırmır, ya onu azaldır, ya da məhdudlaşdırır. Deməli belə təzahüretmə prosesində əməl, birinci təzahür formasından fərqli olaraq cinayət əlamətlərindən məhrum edilmir, daha dəqiq desək, törədilmiş əməldə cinayətin əlamətlərinin mövcudluğu istisna olunmur və belə təzahür həmin əməlin hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsinə öz təsirini göstərir.

Bu məsələlərin nəzərdən keçirilməsi yenidən ictimai təhlükəlilik və hüquqaziddilik anlayışları institutunun məna və məqsədlərinə müraciət olunmasını zəruri edir. Bu, xüsusən də məhz ona görə zəruridir ki, praktikanın özü də heç də həmişə ictimai təhlükəli və ya hüquqazidd situasiyalarla bağlı olan zəruri tövsiyələr əldə edə bilmir. İctimai təhlükəlilik və hüquqaziddiliklə bağlı bu tədqiqat əsərində artıq danışıldığına görə onun üzərinə əlavə olaraq qayıtmağı lüzumsuz sayırıq və ancaq belə bir mülahizə ilə kifayətlənirik ki, müasir cinayət hüququ elmində ictimai təhlükəlilik keçmişdə olduğu kimi indi də cinayətin ən başlıca əlaməti qismində başa düşülür. Cinayətdə həmişə ilk növbədə ictimai təhlükəli, yaxud hüquqazidd (qeyri-hüquqi) əməl kimi birmənalı yanaşılmışdır. Bu məsələ cinayətlərin digər hüquq pozuntularından fərqləndirilməsində də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hüquq ədəbiyyatında cinayəti digər hüquq pozuntularından fərqləndirən əlamətlərin maraqlı doğuran aşağıdakı məqamları verilmişdir:

1) obyekt: cinayətlərin ümumi obyektinə elə sosial əhəmiyyətli dəyər, maraqlar və sərvətlər daxildir ki, onlara edilən qəsd yalnız cinayət qanunu ilə tənzimlənə bilər (məsələn, insan həyatı, dövlətin təhlükəsizliyi və s.);

2) ictimai təhlükəlilik xarakteri və dərəcəsi: ictimai təhlükəlilik xarakterinə və dərəcəsinə görə cinayətlər həmişə digər hüquq pozuntularından daha böyük sosial zərərli olmaları ilə fərqlənir. Cinayətlər həmişə böyük zərər vurur, onları törədənələrin təqsiri daha ciddidir, əməlləri çox vaxt zorakılıqla çüşayət olunur;

3) hüquqaziddilik xarakteri: cinayət hüququna zidd olan əməl yalnız cinayətin özüdür. Digər hüquq pozuntuları isə hüququn başqa sahələrinə məxsus olan qanunlarla nəzərdə tutulur;

4) nəticələrin xarakteri: cinayətin törədilməsi ən sərt dövlət məcburiyyət tədbirinin – cinayət cəzasının və məhkumluğun meydana çıxmasına səbəb olur. Digər hüquq pozuntularının nəticələndiyi təsir tədbirlərinin sərtliyi azdır. Onların hüquqi sanksiyaları heç vaxt məhkumluq doğurmur.

Cinayətin əlamətləri yalnız məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Əməlin digər hüquq pozuntusu kimi tövsif edilməsi və müvafiq təsir vasitələrinin tətbiq edilməsi isə digər dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətinə daxil edilə bilər.¹⁰¹

Tarixi dövrlərin şəhadətinə görə, hüquq və hüquq qaydası, qanunçuluq haqqında görüşlərin təşəkkülü və tədricən inkişaf etməsi, habelə bu görüşlərin yayılması üzrə fəaliyyət bütün cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə müxtəlif formalarda, habelə müxtəlif üsul və vasitələrin tətbiqi yolu ilə gerçəkləşdirilmişdir. O da məlumdur ki, hüquq elmi həm ilahi, həm də bəşəri dəyərlərlə bağlı biliklərin məcmusundan ibarətdir. Siyasi və hüquqi fikir tarixinin təsdiqinə uyğun olaraq dövlət, hüquq, siyasət, qanun, qanunvericilik, habelə cinayət və cəza haqqında ən ilkin məlumatlar yer üzünə dinlə bağlı müqəddəs yazılardan yayılmışdır. Deməli, ictimai şüura fəal və güclü təsir edən dini ideologiya (hər hansı digər ideologiya belə təsir gücünə malik deyildir) bu gün də insanlığın yaddaşında yaşayan mənəvi-mədəni sərvətlərin ilk rüşeymlərini özündə yaşatmaqdadır. Bu cəhətin daha dərindən qavranılması, yaxud mənimsənilməsindən ötrü hüquq tərbiyəsindən lazımi səviyyədə faydalanmaq zəruri hesab olunur.

Ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquqi tərbiyə dedikdə, dövlətin, onun orqanlarının və bu orqanların qulluqçularının, ictimai birliklərin və əmək kollektivlərinin hüquq mədəniyyəti və hüquq düşüncəsinin formalaşması və

¹⁰¹ Ağayev İ.B. Azərbaycan respublikasının cinayət hüququ, Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010, s.45.

yüksəldilməsi üzrə məqsədyönlü müntəzəm fəaliyyəti nəzərdə tutulur.¹⁰² Bu tərbiyənin mahiyyəti hüquq normalarında əməl edilməsini, onların icrasını və onlardan istifadəni təmin edən müəyyən müsbət təsəvvürlərin, görüşlərin, dəyərli yönümlərin və göstərişlərin formalaşması məqsədi ilə insan şüuruna və davranışına müntəzəm olaraq göstərilən təsirdən ibarətdir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsində birmənalı olaraq göstərildiyi kimi, hüquq tərbiyəsinin məzmununu insanların dövlət və hüquq, qanuçuluq, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları haqqında biliklərə... alışdırılması təşkil edir.¹⁰³ Əslində, belə biliklərin mütəmadi surətdə və müxtəlif mədəni tədbirlərdə (disputlarda, dialoqlarda, sərbəst söhbətlərdə və s.) təlqin edilməsi daha məqsəduyğun olardı. Çünki dünya xalqları və dövlətlərinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, elmi biliklərin əldə edilməsi, yaxud ən minimum səviyyədə mənimsənilməsi yükü tək-cə ümumtəhsil məktəblərinin və ali təhsil müəssisələrinin üzərinə qoyulmamalıdır. Bu istiqamətdə bütün cəmiyyət fəallıq göstərməli, mümkün olan bütün əlverişli şəraitdə fərdə lazım olan bilik aşılmalıdır. Cəmiyyətin, dövlətin və mədəniyyətin gələcək inkişafı da məhz buna bağlıdır.

Bir sözlə, tərbiyənin bütün digər sahələri kimi, hüquq tərbiyəsi də hər hansı bir dövlətin ideoloji funksiyasının tərkib komponentidir. Hüquqi təlim-tədris və hüquq tərbiyəsi bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olduğuna görə, bu sistemdə xüsusilə də hüquq tərbiyəsi mürəkkəb və çoxaspektli bir fəaliyyət sistemi qismində təzahür edir. Hüquq tərbiyəsi öz məqsədlərinin, bu məqsədlərə nail olunmasının spesifik metodlarının və təşkilati formalarının nisbi müstəqilliyinə malikdir. Buna görə də o, eyni zamanda da çoxməqsədli fəaliyyət sferasını xatırladır.

Fərdin cəmiyyət və dövlət həyatında nümayiş etdirdiyi fəallıq, yaxud hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi sosial-hüquqi fəallıq siyasi-hüquqi sferada fəaliyyətin intensivliyinin müəyyən dərəcəsini nəzərdə tutur.¹⁰⁴ Bununla bağlı haqlı olaraq qeyd olunur ki, belə fəaliyyət zamanın, enerjinin, bəzən isə əlavə maddi

¹⁰² Общая теория государства и права. Академический курс, Т.2 / Под ред. М.Н.Марченко. М., Зерцало, 1998, с.395; Теория государства и права. курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. М., Юристь, 1999, с.568.

¹⁰³; Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова, А.В.Малько. М., Юристь, 1999, с.568-569.

¹⁰⁴ Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности. киев, 1985, с.127.

itkilərin sərf olunması ilə bağlıdır.¹⁰⁵ Şübhəsiz ki, cəmiyyəti vətəndaşların yalnız hüquqauyğun davranışı tamamilə təmin edərdi. Deməli, hüquq tərbiyəsinin formaları, vasitə və metodları təşkilati və metodoloji mexanizm qismində çıxış edirlər. Məhz bunun köməyi ilə hüquq tərbiyəsinin subyektləri fərdi və ictimai şüura təsir göstərilir. Belə təsir nəticəsində həm ictimai, həm də fərdi şüurda hüquq normalarının və hüquqi prinsiplərin qavranılması prosesi gedir. Bu prosesi müəyyən mənada, fikrimizcə, idrak prosesi də adlandırmaq olar. Əvvələn, ona görə ki, burada söhbət nəzəri qavrama haqqında gedir. İkincisi, nəzəri qavrama korkoranə deyil, düşünülmüş şəkildə baş verir. Belə ki, qavramanın subyektivi mənimsədiklərini ilk növbədə fikir süzgəcindən keçirərək onlara yiyələnməyə səy göstərir və buna nail olmalıdır.

Müasir sivil cəmiyyətlərdə hüquq tərbiyəsi müxtəlif vasitələrin tətbiqi vasitəsi ilə reallaşdırılır. Yəni zəruri metodiki vasitələrdən istifadə etmədən hüquqi tərbiyənin başlıca məqsədlərinə nail olmaq çətindir. Hüquq tərbiyəsinin əsas vasitələrinə isə aşağıdakılar aiddir:

1) hüquqi biliklərin müxtəlif üsulların (açıq söhbətlər aparılması, mühazirələrin təşkili, dialoqların təşkili, kinofilmlərin nümayişi və kütləvi informasiya vasitələrinin geniş şəbəkəsindən istifadə) köməyi ilə müntəzəm olaraq təbliğ edilməsi;

2) hüquqi təcrübədən lazımı səviyyədə istifadə edilməsi. Hüquq tərbiyəsində istintaq-məhkəmə praktikasının və bütövlükdə məhkəmə sisteminin fəaliyyətinin öyrənilməsi, habelə müxtəlif ümumiləşdirilmələr aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz belə təcrübənin öyrənilməsi nəticəsində real həyatda ədalət mühakiməsinin necə olması haqqında düzgün təsəvvürlər formalaşır;

3) özünütərbiyə və ya özünütəkmilləşdirmənin gerçəkləşdirilməsi. Özünütərbiyə hüququn bütün subyektlərinin hüquq düşüncəsinin formalaşması baxımından ən səmərəli vasitələrdən biri hesab olunur. Özünütərbiyə fərdin hüquq qaydalarına və qüvvədə olan qanunlara yanaşmasına dair təsəvvürlərin

¹⁰⁵ Бабаев В.К. Правомерное поведение. Правонарушение / Общая теория права. Курс лекций. Нижний Новгород, 1993, с.569.

formalaşdırılmasından və hüquqi gerçəklikləri özünün şəxsi təcrübəsində müstəqil surətdə təhlil etməsindən, habelə müəyyən müsbət tərbiyəvi nəticələrin çıxarılmasından ibarətdir.

Ümumdövlət və hüquq nəzəriyyəsində qeyd olunur ki, hüquq tərbiyəsinin əsas vasitələrinin tətbiqi əsasında hüquqi informasiyaların həyata keçirilməsi durur. Hüquq və onun realizəsi haqqında informasiyalardan istifadə edilməsi bu sosial hadisələrin dərinə qavranılmasında əvəzsiz rol oynayır.¹⁰⁶ Burada “hüquqi minimum”un əldə edilməsi problemi də böyük əhəmiyyəti malikdir.

Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hüquq tərbiyəsinin mühüm metodlarından biri qismində hüquqi maarifləndirmə çıxış edir. Hüquqi maarifləndirmə hüquqi biliklərin yayılması fəaliyyətində mərkəzi həlqəni təşkil edir. Hüquqi maarifləndirmə cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Onun başlıca məqsədi hüquqi təbliğat metodu qismində hüquqa, hüquq qaydasına və qanunçuluğa hörmət hisslərini tərbiyə etməkdən ibarətdir.

Hüquq tərbiyəsi, ümumiyyətlə, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının ümumsosial profilaktikasında müsbət yer tutması ilə diqqəti cəlb edir. Lakin ümumsosial profilaktikanın rolu təkcə bununla bitmir. Cinayətkarlığın qarşısının alınmasının ümumsosial səviyyəsi sosial sferanın və iqtisadiyyatın geniş miqyaslı inkişaf tədbirləri ilə, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, qanunla mühafizə olunana mənafeələrinin təmin edilməsi, mədəniyyətin və mənəviyyatın qorunması, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və ehtiram göstərilməsi, hüquq qaydasının, qanunçuluğun və bütövlükdə əhalinin sosial müdafiəsinin, habelə təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır.

Hərəkət və ya hərəkətsizlik törətmiş şəxsin əməlinin cinayəti istisna edən hal qismində dəyərləndirilməsi **güzəştətmə** kontekstində qəbul oluna bilərmi? Yaxud bunun hüquq tərbiyəsi ilə əlaqələndirilməsi mümkündürmü?

¹⁰⁶ Общая теория государства и права. Академический курс, Т.2 / Под ред. М.Н.Марченко. М., Зерцало, 1998, с.397.

Birinci sualın cavabına hüquq ədəbiyyatında düzünə verilmiş cavab mövcuddur. Məsələn, qeyd olunur ki, güzəştəməyə yol verən normalar cinayət hüququnun müstəqil institutu¹⁰⁷ kimi təzahür edirlər. Yəni nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət hüququ nəzəriyyəsində qadağanedici, vəzifəverici, səlahiyyətverici normalarla yanaşı, mükafatlandırıcı (həvəsləndirici) normalar da vardır.

X.C. Ələkbərovun yazdığı kimi, mükafatlandırıcı cinayət hüquq normaları həmin sahənin digər normalarından bununla fərqlənirlər ki, onlar cinayət törətmiş şəxslərin sosial faydalı davranışını onların cinayət-hüquqi məsuliyyətini yüngülləşdirmək yolu ilə dəstəkləyir və stimullaşdırırlar.¹⁰⁸ Belə stimullaşdırma isə, məlum olduğu kimi, şəxsi gələcəkdə belə əməllərə yol verməkdən çəkəndirməyə sövq edir, yaxud qanunlara daha dürüst əməl etməyə həvəsləndirir. Deməli, belə güzəştəmə eyni zamanda da tərbiyəvi rol oynayır.

Beləliklə, hüquq tərbiyəsi əməlin cinayət olmasını istisna edən hallara münasibətdə həvəsləndirici amillərdən biri qismində çıxış edir. Bu, eyni zamanda da əməlin cinayət olmasını istisna edən halların insana, insan şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın göstəricilərindən biri olduğuna dəlalət edir və onun əhəmiyyəti də əsasən bununla müəyyən edilə bilər.

Göstərilənlərlə yanaşı, hüquq ədəbiyyatında belə bir mülahizə də mövcuddur ki, qanunvericilikdə “...sadalanan cinayət hüquq tədbirləri cinayət qanunvericiliyinin məqsədlərinə nail olmanın yeganə vasitəsi deyildir. Bir sıra hallarda törədilmiş cinayətin, təqsirkarın şəxsiyyətinin, onun pozitiv hərəkətlərinin və əməlin digər hallarının xarakterinə əsasən cinayət məsuliyyətinin tam həcmdə realizə olunması, yəni təqsirkarın mühakimə olunması və ona cəza təyin edilməsi zərurəti aradan qalxır”.¹⁰⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericinin belə mövqeyinin özündə də müəyyən humanistlik və demokratiklik vardır. Belə ki, o, münasib hesab etdikdə, sosial təhlükəli əmələ yol vermiş şəxslərin məhkum olunmadan və müəyyən

¹⁰⁷ Аликперов Х.Д. Преступность и компромисс. Баку, ЭЛМ, 1992, с.49.

¹⁰⁸ Yənə orada.

¹⁰⁹ Аликперов Х.Д. Освобождение от уголовной ответственности. М., 1999, с.9.

müddətə cinayət cəzasına məruz qalmadan islahına və tərbiyə olunacağına inam nümayiş etdirir. Bunun isə böyük siyasi-hüquqi əhəmiyyəti vardır və o, bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri ilə təzahür edir.

Birincisi, törətdiyi sosial təhlükəli əmələ görə məhkum olunmayıb cəzaya layiq görülmədiyini düzgün dərk edən şəxslər əksər hallarda təkrarən, hətta az ictimai təhlükəli olsalar belə, kriminal əməllər törətmirlər.

İkincisi, qanunvericinin belə humanist mövqeyinə öz dəstəyini nümayiş etdirən məhkəmə özünün daxili inamını və sosial düşüncəsini əyani surətdə nümayiş etdirir, sosial təhlükəli əmələ yol vermiş təqsirkarı cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etməklə, onda ədalət mühakiməsinin obyektivliyinə və demokratikliyinə dərin inam yaradır.

İ F Ə S İ L

ƏMƏLİN CİNAYƏT OLMASINI İSTİSNA EDƏN HALLARIN NÖVLƏRİ

2.1. Zəruri müdafiə

Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların bir növü kimi zəruri müdafiənin cinayət-hüquqi anlayışı AR CM-nin 36-cı maddəsində aşağıdakı məzmununda nəzərdə tutulmuşdur: “Zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni özünü müdafiə edənin və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafələrini qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsddən qoruyarkən törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət sayılmır”.

Beləliklə, qanun normasının məzmunundan aydın olduğu kimi, AR CM-nin 36-cı maddəsinə uyğun olaraq zəruri müdafiə qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə sosial təhlükəli qəsddən qanuni müdafiə olunma qismində müəyyən edilə bilər.

Zəruri müdafiənin sosial mahiyyəti hücum edən şəxsin qəsdinə qarşı duran əməlin ictimai təhlükəliliyi malik olmamasından ibarətdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, törədilmiş əməl yalnız zəruri müdafiə həddini aşmadığı halda cinayət sayılmır. Zəruri müdafiə zamanı əməllərin mahiyyəti və xarakteri qəsdin aradan qaldırılması və ya dəf edilməsi, qəsd edən şəxsə zərər vurulması üzrə fəal davranış formasından – hərəkətdən ibarətdir.¹¹⁰

Cinayət hüququ nəzəriyyəsi zəruri müdafiənin qanuniliyin şərtlərini işləyib (məhkəmə təcrübəsini nəzərə almaqla) hazırlamışdır. Bu şərtlər qəsdə aid edildiyi kimi, qəsddən müdafiə olunmağa da aiddir. Qəsd bir sıra məcburi tələblərə cavab verməlidir.

Belə ki, zəruri müdafiənin qanunauyğunluğu şərtləri aşağıdakıları özündə ehtiva etməlidir:

¹¹⁰ Ağayev.İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ, Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010, c.280.

1) zəruri müdafiə qanunla mühafizə edilən kollektiv və ya fərdi mənafe əleyhinə yönəlmiş sosial təhlükəli qəsdin qarşısını almağa istiqamətləndirilməlidir. Əgər qəsd sosial təhlükəli xarakterə malik deyildirsə, ona qarşı zəruri müdafiə yol verilmir. Qüvvədə olan cinayət qanunu qəsdin sosial-siyasi xarakterini yalnız maddi əlamətlə, ictimai təhlükəliliklə məhdudlaşdıraraq, onun eyni zamanda hüquqaziddiliyini tələb etmir. Bundan belə nəticə çıxır ki, nəinki anlaqlı şəxslər tərəfindən, habelə anlaqsız şəxslər və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən sosial təhlükəli qəsdə qarşı da zəruri müdafiə mümkündür.

Lakin sonuncu halda müdafiənin özünəməxsus bəzi spesifiklikləri özünü büruzə verir. Sosial təhlükəli qəsd anlaqsız şəxs və ya yetkinlik yaşına çatmayan şəxs tərəfindən törədildikdə (əgər bu, müdafiə olunan şəxsə məlumdursa), imkan daxilində, təhlükənin qarşısını onlara zərər vurmada başqa vasitələrlə almağa çalışmalı, bu mümkün olmadıqda isə onlara bacardıqca az zərər vurmaqla təhlükənin qarşısını almağa çalışmalıdır.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərinin izahverici tövsiyələrində qeyd olunurdu ki, “zəruri müdafiə vəziyyətində törədilmiş hərəkətlər digər oxşar hərəkətlərdən təqsirkarda qeyri-adi qəsdə dəf etmək məqsədinin olması ilə fərqlənir”.¹¹¹

Zəruri müdafiə ilə bağlı diqqəti daha çox cəlb edən məsələlərdən biri bu və ya digər mənafeyin qanuni pozulmasına qarşı zəruri müdafiəyə yol verilməməsidir;

2) zəruri müdafiə mövcud sosial təhlükəli qəsdin qarşısını almağa yönəldilməlidir. Qəsd o halda mövcud olmuş hesab edilir ki, o, cinayət qanunu ilə mühafizə olunan ictimai münasibətlərə artıq zərər vurmağa başlamış və ya belə zərərin vurulması üçün real təhlükə yaranmışdır. gələcəkdə Törədilməsi gözlənilən sosial təhlükəli qəsdə qarşı zəruri müdafiəyə yol verilmir. Belə hallarda ehtimal olunan qəsdin qarşısını başqa tədbirlər görməklə almaq (məsələn, dövlət, hakimiyyət, yaxud icra orqanlarına, habelə hüquq-mühafizə orqanlarından hər hansı birinə xəbər vermək) lazımdır;

¹¹¹ Бюллетень Верховного Суда СССР, 1970, '1, с.26.

3) zəruri müdafiə zamanı zərər hər hansı başqa şəxsin deyil, məhz qəsd edənin mənafeyinə vurulmalıdır. Başqa şəxsin mənafeyinə zərər vurmaq yolu ilə qəsdin qarşısını almaq son zərurət əməlinin tərkibini yaradır.

Bilavasitə qəsd edənin mənafeyinə zərər vurmaq yolu ilə deyil, başqa vasitələrlə basqının qarşısının alınması (məsələn, onu təqib edən xuliqandan qaçıb yaxasını qurtarmaq, köməyə adam çağırmaq və s.) zəruri müdafiəni təşkil etmir. Müdafiə tədbiri nəticəsində nəinki qəsd edənin şəxsiyyətinə, habelə onun əmlak mənafeyinə də zərər vurula bilər. Zəruri müdafiə vəziyyətində qəsd edənə vurulan zərərin xarakteri və ağırlıq dərəcəsi, başqa şərtlərlə yanaşı, müdafiə olunan mənafeyin mühümlüyündən, onun dəyərindən asılıdır. Cüzi təhlükə törədən qəsdə qarşı müdafiə tədbiri görərək, qəsd edənin mənafeyinə mühüm zərər vurmaq zəruri müdafiə hesab oluna bilməz;

4) sosial təhlükəli qəsdin qarşısını alarkən zəruri müdafiə həddi aşılmamalıdır.

AR CM-nin 36.3-cü maddəsinə uyğun olaraq qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğun gəlməyən qəsdən törədilən hərəkətlər zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab olunur.

Bir sözlə, müdafiə ilə qəsdin xarakteri və təhlükəliliyi arasında aşkar uyğunsuzluq olduqda zəruri müdafiə həddi aşılmış hesab olunur. Belə hallarda müdafiə tədbiri qəsdin törətdiyi təhlükənin qarşısını almaq zərurəti həddini şəxsiz surətdə aşır. Zəruri müdafiə həddini aşmağın əlamətlərinin olub-olmamasını müəyyən edərkən müdafiə və hücum vasitələri arasında, habelə müdafiə və hücumun intensivliyi arasından mütənasiblik tələbi mexaniki olaraq əsas tutulmamalıdır. Məsələn, həll edərkən həm təhlükənin dərəcəsi və xarakterini, həm də müdafiə olunan şəxsin hücumu dəf etmə qüvvəsini və imkanını nəzərə almaq lazımdır. Onu da nəzərə almaq zəruridir ki, hücum nəticəsində şəxsin həyəcan keçirməsi, habelə hücumun qəflətən baş verməsi səbəbindən müdafiə olunan şəxs heç də həmişə təhlükənin xarakterini dəqiq ölçüb-biçmək və müvafiq müdafiə vasitəsi seçmək iqtidarında olmur. Bu işə elə dah ağır nəticələrin meydana

çıxmasına səbəb ola bilər ki, müdafiə olunan şəxs həmin nəticələrə görə cinayət məsuliyyəti daşımaz.

Müdafiə olunan şəxsin psixi vəziyyətini qiymətləndirərkən onun cinsini, yaşını, hücumun vaxtını (gecə və ya gündüz edilməsini), yerini (heç kəsin olmadığı yerdə və ya ictimai yerdə edilməsini) və qəsdin törədildiyi şəraiti və s. nəzərə almaq lazımdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, zəruri müdafiə zamanı qəsdin mövcud olması zəruri əlamətdir. Yəni zəruri müdafiədə qəsd başlamış, davam edən və hələ başa çatmayan olmalıdır. Qəsdin başlanmasına real təhlükənin yaranması altında qəsdin ani olaraq başlayacağına əsas verən halların olması nəzərdə tutulur. Məsələn, konkret hərəkətlərlə hədələmə, soyuq və ya odlu silahı nümayiş etdirmə və s.

Əgər qəsd başa çatmışdırsa, ya da qəsdin qarşısı alınmışdırsa, zəruri müdafiə vəziyyəti aradan qalxır və müdafiə hərəkətlərinə yol verilə bilməz. Əks halda, məsuliyyət məsələsi ümumi əsaslarla həll edilməlidir. Lakin belə halda məhkəmələr tövsifin düzgün aparılması məqsədi ilə şəxsə qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətinin olub-olmaması məsələsini araşdırmalıdırlar.¹¹²

SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 16 avqust 1984-cü il tarixli qərarında göstərilir ki, hücumda istifadə edilən silahın və başqa predmetlərin qəsd edəndən müdafiə edənin əlinə keçməsi özlüyündə qəsdin sona çatması demək deyildir. Belə ki, əgər silah və xəsarət yetirmək üçün digər predmetlər hücum edənin əlindən alındıqdan sonra da qəsd edən dayanmırsa və hərəkətlərini davam etdirirsə, belə vəziyyətdə müdafiə hərəkətləri hətta qəsd edəndən alınmış silah və s. predmetlərdən istifadə etməklə davam etdirilə bilər. Əksinə, əgər bu zaman hücum edən qəsdini davam etdirməkdən əl çəkərsə, lakin silahı və s. ələ keçirən müdafiə olunan şəxs qəsdin başa çatmasına məhəl qoymadan öz hərəkətini davam etdirərsə, belə hərəkətlər ictimai təhlükəli qəsd xarakteri alır və artıq qəsdini dayandırmış olan o biri şəxsin zəruri müdafiə hüququ yaranmış olur. Şəxsin müdafiə aktı bitmiş hücum aktından bilavasitə sonra olsa da, lakin işin vəziyyətinə görə müdafiə

¹¹² Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı. Digesta, 2005, s.80.

olunan tərəf üçün hücumun bitməsi vaxtı aydın olmadığı halda da zəruri müdafiə vəziyyəti mövcud olmuş olur.¹¹³

Zəruri müdafiə vəziyyətində təzahür edən qəsd həqiqi, real qəsddən ibarət olmalıdır. Bir sözlə, qəsd obyektiv gerçəklikdə mövcud olmalı reallığı əks etdirməlidir. Real gerçəklikdə deyil, “müdafiə olunan şəxsin” təxəyyülündə canlandırılan müdafiə **xəyali müdafiə** hesab olunur. Xəyali müdafiə zamanı hüquqi nəticələr faktiki səhv haqqında ümumi qaydalara uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Bu məsələnin həllində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1) əgər faktiki səhvə nə qəsdən, nə də ehtiyatsızlıqdan yol verilməmişdirsə, o halda cinayət məsuliyyəti də istisna olunur. Belə halda mövcud şərait müdafiə hərəkətinə yol vermiş şəxsə real qəsdə məruz qalmasını güman etmək üçün əsas verir və o öz ehtimalının səhv olduğunu dərk etmir. SSRİ Ali Məhkəməsinin 1984-cü il 16 avqust tarixli plenum qərarında qeyd olunur ki, şəxs düşdüyü şəraitin təsiri altında qəsdin mövcud olmasına dair öz ehtimalının yanlış olduğunu dərk etmirsə və dərk etməli deyildirsə, bu halda onun yol verdiyi hərəkət zəruri müdafiə vəziyyətində yol verilən hərəkətlərə bərabər tutulur və məsuliyyət aradan qalxır. Bununla şəxsin xəyali müdafiə şəraitində yol verilən həddi aşarsa, şəxsin əruri müdafiə həddini aşmağa görə məsuliyyəti meydana çıxır;¹¹⁴

2) əgər xəyali müdafiə zamanı özünü “müdafiə edən” şəxs qəsdin mövcud olmasına dair öz ehtimalının səh olduğunu dərk etmirsə, lakin işin şəraitinə görə bunu dərk etməli idi və dərk edə bilərdisə, belə halda məsuliyyət ehtiyatsızlıqdan cinayət törətməyə görə meydana çıxacaqdır.

Xəyali müdafiənin və zəruri müdafiənin özünəməxsus vacib şərtinin olduğunu da nəzərə almaq vacibdir. Əgər zəruri müdafiədə belə şərt real qəsdin mövcud olmasından ibarətdirsə, xəyali müdafiədə bu şərt belə “qəsdə” qarşı müəyyən hərəkətlərin törədilməsində ifadə olunur. Əgər şəxs heç bir əsas olmadan qəsdin olmasını güman edirsə, o halda “müdafiə” hərəkətləri qəsdən törədilən cinayətə görə ümumi əsaslarla məsuliyyətə səbəb olacaqdır. Belə hallarda şəxsin

¹¹³ Сборник постановлений Пленумов Верховного Суда СССР, 1924-1986. М., 1987, с.470.

¹¹⁴ Сборник постановлений Пленумов Верховного Суда СССР, 1924-1986. М., 1987, с.474.

hərəkətlərinin xəyali müdafiə ilə heç bir əlaqəsi olmur, zərərçəkmiş şəxsə vurulan ziyan isə təqsirkarın əsassız şübhələri nəticəsində baş verir.

Müdafiə hərəkətləri ilə bağlı hüquqilik şərtləri də mövcuddur. Hüquq ədəbiyyatında belə hüquqilik şərtlərinə adətən, aşağıdakılar aid edilir:

1) qanunla tək-cə özünü müdafiə edən deyil, həmçinin başqa şəxslərin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinə qarşı yönəlmiş ictimai təhlükəli qəsdlərdən müdafiə hərəkətlərinə yol verilir;

2) müdafiə məhz qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilir;

3) müdafiə qəsdin xarakteri və təhlükəlilik dərəcəsini araşdırmaqla həyata keçirilir.¹¹⁵

AR CM-nin 36.2-ci maddəsinə uyğun olaraq peşə və ya digər xüsusi hazırlığından və qulluq vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün şəxslər zəruri müdafiə hüququna malikdirlər. Bu hüquq, dövlət orqanlarına və ya başqa şəxslərə kömək məqsədi ilə müraciət etmək, habelə ictimai təhlükəli qəsddən yayınmaq imkanından asılı olmayaraq bütün şəxslərə şamil olunur.

Qanun qəsdə məruz qalan şəxsə təhlükədən qaçmaq imkanına, yaxud da başqa şəxslərə, ya da dövlət hakimiyyəti orqanlarına kömək üçün müraciət etmək imkanına malik olmasından asılı olmayaraq, zəruri müdafiədən istifadə hüququ verir. Buna görə də hücum məruz qalan şəxs təhlükəni başqa şəxslərlə aradan qaldırmaq imkanı olduğu halda, zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərək qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə belə təhlükəni aradan qaldırmışsa, belə fəaliyyət qanuna uyğun hesab edilir.¹¹⁶

Beləliklə, cinayət-hüquqi mənada **zəruri müdafiə** dedikdə, ictimai təhlükəli qəsddən hücum edənə zərər vurmaq yolu ilə qanuni olaraq mühafizə olunmaq başa düşülür.

Zəruri müdafiə cinayət hüququ nəzəriyyəsinə çox qədimdən məlum olan institutlardan biridir. Qədim əlyazmaların və tarixi ədəbiyyatın öyrənilməsi təsdiq edir ki, zəruri müdafiə uzaq keçmişdə təhlükəyə məruz qalan şəxsin özünüqoruma,

¹¹⁵ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005, s.81.

¹¹⁶ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s.282-283.

özünümüdafiə məqsədi ilə etdiyi hərəkətlərin məcmusundan ibarət olmuşdur. Elə bu səbəbə görə də özünüqoruma, yaxud özünümüdafiə cinayət məsuliyyətinə və cəzaya gətirib çıxarmamışdır. Tarixi materiallar və o cümlədən cinayət hüququ nəzəriyyəsinə dair tarixi mənbələr zəruri müdafiə həddini aşma və ya bunun cinayət məsuliyyətinə və cəzaya səbəb olmasına dair hər hansı məlumatı vermir. Məlum olanlar yalnız bundan ibarətdir ki, haqqında söhbət gedən hal hərəkətlərin cinayətkar qəsd kimi qiymətləndirilməsini aradan qaldırmışdır.

Qədim dövrün cinayət hüququnda tarixi dövrün əqli vəziyyəti ilə razılaşan teokratik elementlər (dini ünsürlər) özünəməxmum nüfuzlu yerə malik olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, hər hansı teokratik element Allah iradəsinin pozulması və ya Allahın iradəsinə qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirilən cinayət, habelə günahların yuyulması kontekstində cəza anlayışında öz ifadəsini tapmışdır. N.V.Reynqardtın yazdığına görə, bu zaman teoloji şərait kriteriyasına saxtakarlıq xidmət etmiş, elə buna görə də belə vəziyyətin ən parlaq ifadəsinin cinayət hüququ olduğu müəyyən edilmişdir.¹¹⁷

Belə tarixi şəraitdə törədilmiş cinayətlərə görə təyin edilən cəzalar özünün bir növ repressiv funksiyasını yerinə yetirmişdir. Cəzalar, hər şeydən əvvəl, son dərəcə sərtliyi, törədilmi. əməlin ağırlıq dərəcəsinə və müasir terminologiya ilə ifadə etsək, xarakteri ilə təyin edilən cəzaya adekvat olmaması, yəni törədilmiş cinayətə qeyri-uyğunluğu ilə diqqəti cəlb etmişdir. reynqardt yuxarıdakı mülahizəsinə davam edərək göstərirdi ki, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyan qorxunc olması və fəvqəladə təhlükəliliyi ilə yaddaşlarda iz buraxmışdır. Buna görə də cəzaların böyük əksəriyyəti cismani xarakter daşımış, ölüm cəzası ədalət mühakiməsinin demək olar ki, gündəlik “qayğısına” çevrilmişdir. Hətta cadugər qadınların təqibi və ümumiyyətlə, cadugərlik sərt cəza tədbirlərinin tətbiqi ilə müşayət olunmuşdur. Bu isə qorxunc bir inamla bağlı olmuşdur. Belə inam orta əsrlərdə həra hansı ayrıca sosial sinfin və ya təbəqənin, qrupun deyil, ümumi nailiyyəti kimi təzahür etmişdir. Eyni zamanda astronomik biliklər də üfüqi olmuş,

¹¹⁷ Рейнгардт Н.В.Необходимая оборона. Казань, 1848, с.43.

astronomiyanın əvəzinə astrologiya, fizika və kimyanın əvəzinə **magiya** və **alkimya** hökmranlıq etmişdir. Belə tarixi situasiyada cəmiyyətdə rast gəlinən cinayətlərin son dərəcə cüzi bir hissəsi cəzaya səbəb olmamış, yəni yaranmış şəraitdən irəli gələn bir sıra hərəkətlər cinayət hesab edilməmişdir. Teokratik müddəalar bu prosesdə də öz sözünü demiş, təbii olaraq münasib hesab etmədiyi əməli cinayət hesab etməyin özünü günah kimi qiymətləndirilmişdir.¹¹⁸

Zəruri müdafiə hər bir vətəndaşın subyektiv hüququdur, lakin onun hüquqi vəzifəsi deyildir. Buna görə də müdafiədən imtina etmə əxlaqi baxımdan qınaq obyektinə olsa da, heç bir halda cinayət məsuliyyətinə səbəb ola bilməz.

2.2. Cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması

Cəzalanmalı əməl olub-olmamasından asılı olmayaraq, törədilmiş hər bir cinayət hüquqi fakt qismində təzahür edir. Bu da öz növbəsində kriminal əmələ yol vermiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi zərurətini yaradır. Cinayət məsuliyyətinin realizə olunması isə, hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, "... hər bir halda cinayət törədən şəxsin hüquq-mühafizə orqanlarına gəlməsini təmin etməklə mümkün olur".¹¹⁹

Cinayət törədən şəxsin gəlib özünü hüquq-mühafizə orqanlarına könüllü təqdim etməsinə (buna özünü təslimetmə kimi də baxmaq olar – kursiv bizimdir – H.Q.) az hallarda rast gəlinir. Əksər hallarda belə şəxslər məcburi gətirilir. Əgər cinayət törədən şəxs hakimiyyət orqanlarına çağırış üzrə gəlməkdən boyun qaçırarsa, qaçıb gizlənməyə səy edərsə, belə hallarda o, müvafiq hakimiyyət orqanına məcburi gətirilir.¹²⁰ Cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin müvafiq hakimiyyət orqanına məcburi qaydada gətirilməsi məsuliyyəti ağırlaşdıran hal hesab olunmasa da, hər halda həmin şəxsin barəsində hər hansı müsbət rəy də yaratmır.

¹¹⁸ Рейнгардт Н.В. Необходимая оборона. Казань, 1848, с.43-44.

¹¹⁹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s.304.

¹²⁰ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, 304.

AR CM-nin 37.1-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət törətmiş şəxsin səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanlarına və ya yeni cənayətlər törətməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə tutulduğu zaman ona zərər yetirilməsi, əgər həmin məqsəd üçün bütün digər təsir imkanlarından istifadə lazımi nəticə verməmişsə və bunun üçün zəruri olan tədbirlərin həddi aşılmamışdırsa, cinayət sayılmır.

Əvvəllər məhkəmə praktikası cinayət törətmiş şəxsə tutulma zamanı zərər vurmuş hərəkətləri zəruri müdafiə hərəkətlərinə bərabər tuturdu. Belə ki, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmələrin ictimai təhlükəli qəsdlərə qarşı zəruri müdafiə hüququnu təmin edən qanunvericiliyi tətbiq etmələri haqqında” 16 avqust 1984-cü il tarixli qərarında deyilirdi: “hüquq qaydalarına əməl edilməsi üzrə öz vəzifə borclarını yerinə yetirən və şəxsin ictimai təhlükəli qəsdlərinin qarşısının alınması və qəsd edən bilavasitə qəsddən sonra tutulması, yaxud müvafiq hakimiyyət orqanlarına gətirilməsi ilə əlaqədar ona zərər vurmuş xalq drujinaçıların və digər şəxslərin hərəkətləri zəruri müdafiə vəziyyətində edilmiş hərəkətlər kimi qiymətləndirilməlidir”.¹²¹

Lakin məlumdur ki, cinayət törətmiş şəxsin tutulması zamanı ona vurulmuş zərər müstəqil hüquqi təbiətə malikdir və zəruri müdafiədən ən azı onunla fərqlənir ki, o, artıq qəsd başa çatdıqdan sonra həyata keçirilir, yaxud keçirilə bilər. Bununla əlaqədar Azərbaycanın yaxın qonşusu Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin mövqeyi – cinayətkarın yaxalanmasını əməlin cinayətkar xarakterini istisna edən müstəqil hal qismində nəzərdə tutmasını tamamilə təqdir edirik və fikrimizcə, sonralar – Azərbaycan Respublikasının təzələnen cinayət qanunvericiliyinə yeni məzmunlu qanun normasının daxil edilməsi də təqdirəlayiqdir.

Cinayət törədən şəxsi tutmaq hüququ bütün vətəndaşlara verilir. Polis orqanları əməkdaşları üçün isə bu, vəzifə borcu hesab edilir. Cinayət törədən şəxsin yaxalanması ona zərər vurmağı nəzərdə tutduğundan, belə hərəkətlərin kriminallığını aradan qaldıran hüquqilik şərtləri dəqiqləşdirilməlidir. Birinci qrup

¹²¹ Бюллетень Верховного Суда СССР, 1984, '5, с.10

şərtlər tutulan şəxsin davranışına, ikinci qrup şərtlər isə tutma tədbirlərini həyata keçirən şəxsin hərəkətlərinə aiddir.¹²²

Tutulan şəxsin davranışına aid edilən şərtlər aşağıdakılardır:

1) tutulan şəxs kriminal əmələ yol verməlidir. İnzibati xəyata yol vermiş şəxslər haqqında, habelə anlaşıqız və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmək üçün müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmayan şəxslər barəsində tutma hərəkətlərinə yol verilmir. Təqsirin formasından asılı olmayaraq, hər hansı cinayətin törədilməsi, ilk növbədə ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi tutmanın əsası qismində çıxış etsə də, məhkəmə praktikasında böyük sosial təhlükə törətməyən cinayətləri törədən şəxslər haqqında tutma hərəkətlərinə yol verilməsi məqsədəuyğun hesab olunmur;

2) cinayət törətmiş şəxsin onu tutmaq istəyənlərdən, habelə polis əməkdaşlarından məhz qaçıb gizlənməyə cəhd göstərməsi zamanı tutma tədbirləri görülmə bilər. Əgər cinayət törətmiş şəxs hüquq-mühafizə orqanlarına özünü könüllü təqdim edərsə, ona hakimiyyət orqanlarına gəlməyə dair edilən təklifi rədd etməzsə, heç bir müqavimət göstərməzsə, belə hallarda tutma ilə bağlı hərəkətlərə yol verilmir.

Şəxsin cinayəti törətdiyi yerdə və bir sıra hallarda başqa şəraitdə tutulması bəzən onun tərəfindən müqavimət gəstərilməsi ilə üst-üstə düşdüynə görə, zəruri müdafiə probleminin hüdudlarından kənara çıxmır. Əgər tutulan şəxs, məsələn, hakimiyyət nümayəndələrinin və ya vətəndaşların qanuni hərəkətlərinə müqavimət göstərsə və belə müqavimət artaraq ictimai təhlükəli qəsdə çevrilirsə, dərhal zəruri müdafiə hüququ yaranır. Belə hallarda qəsd edənə vurulan zərər zəruri müdafiə vəziyyəti kimi qiymətləndirilir.¹²³

Nəzərdən keçirilən məsələnin müstəqil həlli yalnız o hallarda tələb olunur ki, zəruri müdafiə vəziyyəti mövcud olmur. Belə hallarda tutulan şəxs artıq fəal hücum edən tərəf hesab olunmur və ancaq tutulmadan yayınmağa cəhd göstərir. Bu

¹²² Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı. Digesta, 2005, s.84.

¹²³ Комментарий к уголовному кодексу РФ / Под общ. ред. Ю.И.Скуратова и В.М.Лебедева. М., НОРМА-ИНФРА, 2000, с.79.

zaman cinayət törətmiş şəxsə müəyyən fiziki zərərin vurulması ilə bağlı olan tutma tədbirləri özünəməxsus cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malik olur. Bu hərəkətlər zahirən özündə CM-nin Xüsusi hissəsinin müvafiq normaları ilə nəzərdə tutulmuş əməllərin əlamətlərini ehtiva edirlər. Lakin belə əməllər cinayət sayılmır, ictimai faydalı və cinayətkarın tutulması üçün zəruri hərəkətlər hesab olunurlar.

Tutma tədbirlərini həyata keçirən şəxsin hərəkətlərinə aid edilən şərtlər aşağıdakılardır:

1) tutma hərəkətlərinə ancaq cinayət törətmiş şəxsə qarşı yol verilə bilər. Əgər cinayət törətməyən şəxsə qarşı tutma tədbirləri tətbiq edilərsə, belə hərəkət ictimai təhlükəli xarakter alır və ona qarşı zəruri müdafiəyə yol verilir;

2) tutma hərəkətlərinə cinayətin törədildiyi anda, yaxud bilavasitə cinayət törədildikdən sonra yol verilə bilər. Tutma tədbirlərini həyata keçirən şəxsin cinayətin bilavasitə kim tərəfindən törədildiyini gözü ilə görməsi hər bir halda məcburi deyildir. Cinayət bilavasitə baş verdikdən sonra, əgər hadisəni görənlər, o cümlədən də zərərçəkmiş şəxslər məhz həmin şəxsin cinayət törətdiyini göstərərlərsə, belə şəxs barəsində tutma tədbirləri həyata keçirilə bilər.

Cinayət baş verdikdən bilavasitə sonra konkret şəxsin cinayət törətdiyini görən olmasa da belə, konkret şəxsin paltarında törədilmiş cinayətin aşkar izləri tapıldıqda və belə şəxs hadisə yerindən qaçmağa cəhd göstərdikdə də onun barəsində tutma tədbirləri tətbiq edilir.

Əgər cinayətin obyektiv cəhəti başa çatdırıldıqdan sonra müəyyən vaxt keçərsə, baş vermiş cinayətə görə hadisə yerində olan hər hansı mülahizəyə əsasən cinayəti törədən şəxs hesab edilən barəsində tutma tədbirləri tətbiq edilə bilməz;

3) cinayət törədən şəxsə fiziki, yaxud əmlak xarakterli zərər yetirməklə tutma tədbirləri həyata keçirilir. Fiziki zərər sağlamlığa müxtəlif dərəcəli zərər vurmada ifadə oluna bilər. Tutma zamanı məqsəd cinayətkarı ədalət mühakiməsi orqanlarına təqdim etməkdən ibarət olduğundan, yetirilən fiziki zərər ölümü nəzərdə tutmur. Əmlak zərəri cinayəti törədən paltarının cırılmasında,

cinayətkarın istifadə etdiyi heyvanın məhv edilməsində, istifadə etdiyi nəqliyyat vasitəsinin zədələnməsində və məhv edilməsində ifadə oluna bilər;

4) tutma zamanı yol verilən hərəkətlər törədilən cinayətin təhlükəlilik dərəcəsinə, habelə tutmanın hallarına uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə, cinayətkara yetirilən zərərlə baş vermiş cinayətin xarakteri, təhlükəlilik dərəcəsi, həmçinin tutma halları arasında açıq-aşkar uyğunsuzluq olmamalıdır. Cinayəti törədənə yetirilən zərər törədilən cinayətin vurduğu zərərdən az, vurulan zərərə bərabər, yaxud da belə zərərdən nisbətən artıq ola bilər.

Əgər cinayətkarı təqib edən şəxs digər şəxslərin də köməyə gəldiyini görərsə, lakin buna məhəl qoymayaraq kifayət qədər əsas olmadan cinayətkarı vurub öldürərsə, belə hərəkətlər qanuna uyğun hesab oluna bilməz;

5) tutma zamanı məqsəd yalnız cinayətkarı dövlət hakimiyyəti orqanlarına təqdim etməkdən ibarətdir. Qisas almaq və başqa şəxsi motivlərlə törədilən belə hərəkətlər tutma ilə əlaqədar olmadığına görə, ümumi əsaslarla cinayət məsuliyyəti yaradır.¹²⁴

Beləliklə, cinayətkarın tutulması zamanı yol verilən hərəkətlər zəruri müdafiədən aşağıdakı hallara görə fərqlənə bilər:

1) cinayətkarın yaxalanması üçün aşağıdakı iki əsasın olması zəruridir:

a) cinayətkar qəsdin törədilməsi;

b) cinayəti törətmiş şəxsin hadisə yerindən qaçmağa cəhd göstərməsi; zəruri müdafiə hüququnu isə yalnız bir əsas – cinayət xarakterli qəsdin mövcud olması yaradır;

2) cinayətkarın tutulması ilə əlaqədar hərəkətlərə həm qəsdən, həm də ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə münasibətdə yol verilir. Zəruri müdafiə isə yalnız fəal hərəkətlə və qəsdən törədilən cinayətkar əməllərdə mümkündür;

3) cinayətkarın subyektivi olmaq üçün qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatmayan şəxslərin və anlaşıqz şəxslərin törəttdiyi ictimai təhlükəli əməllərə qarşı

¹²⁴ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı. Digesta, 2005, s.84-85.

tutma tədbirlərinə yol verilmədiyi halda, belə şəxslərin əməllərinə qarşı zəruri müdafiə vəziyyətində yol verilir;

4) cinayətkarın tutulması ilə bağlı tədbirlərə həm cinayət törədilən anda, həm də qəsd bilavasitə başa çatdıqdan sonra yol verildiyi halda, zəruri müdafiə vəziyyətində isə yalnız qəsd davam edən müddət ərzində mümkündür;

5) cinayətkarın tutulması zamanı cinayət törətmiş şəxsin öldürülməsinə yol verilmədiyi halda, zəruri müdafiə vəziyyətində, əgər müdafiə həddi aşılmazsa, qəsd edənə vurulan zərərə zədd qoyulmur.

6) cinayətkarın tutulması zamanı məqsəd cinayət törədəni yaxalayıb ədalət mühakiməsi orqanlarına təqdim etməkdir. Zəruri müdafiə vəziyyətində isə məqsəd dövlət mənafeyini, ictimai mənafeyi, vətəndaşların şəxsiyyətini və hüquqlarını kriminal qəsdlərdən qorumaqdır¹²⁵.

Cinayət törətmiş şəxsin tutulması zamanı onun sağlamlığına zərər vurulmasının qanuniliyinin birinci şərti cinayətin törədilməsindən sonra, cinayətkarın qanuni zərərin vurulması imkanının saxlandığı müddətin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, zəruri müdafiə vəziyyətində olduğu kimi burada da başlanğıc və sonuncu məqamları fərqləndirmək olar. Başlanğıc an cinayətin törədilməsi məqamı ilə müəyyən edilir (yalnız başa çatdırılmış cinayət mərhələsini deyil, həm də bitmiş, yaxud bitməmiş cinayəti törətməyə cəhd etmə və hətta cinayətə hazırıq mərhələsi daxil edilməklə). Sonuncu məqam cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin, bitməsindən (əgər cinayətkar məhkum edilmiş, lakin bu və ya digər yolla cəzasını çəkməkdən yayınmışdırsa) ibarətdir¹²⁶.

Cinayətkarın tutulması zamanı ona vurulmuş zərərin qanuniliyinin şərtləri, fikrimizcə, aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- 1) Zərərin vurulma obyektı;
- 2) Vurulmuş zərərin xarakteri və tutma şəraiti;
- 3) Zərərin vurulmasına yönələn hərəkətlərin məqsədi;

¹²⁵ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, Digesta, 2013, s. 312-313.

¹²⁶ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Mühazirə kursu. Bakı, Qanun, 1988, s. 385-386.

4) Tutma üçün zəruri olan zərərin həddinin aşılmaması.

Göstərmək lazımdır ki, cinayətkarın tutulması zamanı ona vurulan zərərin xarakteri müxtəlif ola bilər. Bu, şəxsin törətdiyi cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən və tutulmanın şəraitindən asılıdır. Şəxsin törətdiyi cinayət nə qədər təhlükəli olarsa, onun tutulması zamanı ona bir o qədər böyük zərər vurula bilər. Vurulmuş zərərin xarakteri (və ölçüsü) həm də cinayətkarın yaxalanması zamanı onun davranışından asılıdır.

Qeyd olunanlardan savayı, zərərin vurulması məcburi xarakter daşmalıdır. Cinayətkarı yaxalayan şəxsin tutmanı qeyri-zorakı üsulla həyata keçirmək imkanı yoxdursa, onun zor tətbiq etməsi qanunauyğundur. Xeyir, əgər şəxs xüsusilə ağır cinayət işlətsə də, tutulma zamanı müqavimət göstərməzsə, ona zərər vurulması yolverilməzdir.

İfadə edilən halları nəzərə almaqla belə nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən zərər həm cinayət törətmiş şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi, həm də onun sağlamlığına zərər vurulmasında ifadə oluna bilər. Yalnız müstəsna halarda, azadlıqda olan cinayətkar digər insanların həyatı üçün təhlükəli hesab edildikdə, hətta onun öldürülməsi də qanunauyğun hesab edilə bilər.

2.3. Son zərurət

AR CM-nin 38.1-ci maddəsinə uyğun olaraq son zərurət vəziyyətində, yəni şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurmaq yolu ilə törədilmiş hərəkət, əgər həmin vəziyyətdə bu təhlükəni başqa vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə və buzaman son zərurət həddinin aşılmasına yol verilməmişdirsə, cinayət sayılmır.

Qanun normasının məzmunundan görüldüyü kimi, son zərurət elə vəziyyətdir ki, burada şəxs vətəndaşların hüquq və mənafeələrini, ictimai mənafe

və dövlət mövqeyi üçün böyük zərər vura biləcək təhlükənin, əgər həmin təhlükə başqa yolla aradan qaldırıla bilməzdisə, qanunla müdafiə edilən müəyyən mənafeyə az zərər vurmaqla qarşısını alır ki, bu da zahirən cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər haqsız ictimai təhlükəli əməlin əlamətlərinə uyğun gəlir, mahiyyət etibarı ilə isə ictimai faydalıdır.

Deməli, son zərurət vəziyyətində törədilən hər hansı cinayətin əlamətləri Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş maddənin əlamətləri altına düşsə də (formal olaraq), belə vəziyyətdə törədilmiş əməl ictimai təhlükəliliyə malik olmur və hüquqauyğun hərəkətlərdən ibarət olduğuna görə özündə hər hansı cinayət tərkibini ehtiva etmir. Son zərurət vəziyyətində zərər qanunla mühafizə olunan başqa obyektə vurulsa da, son zərurət vəziyyətinin hüquqauyğun şərtləri zəruri müdafiənin hüquqauyğun şərtlərinə nisbətən daha sərtir.

N.N.Turetski düzgün olaraq yazır ki, son zərurət vəziyyətində edilən hərəkətlər cinayət deyillər, onlar cinayət məsuliyyətinə səbəb olurlar və onlar az zərər vurulması (baş verə biləcək zərərlə müqayisədə) yolu ilə təhlükənin aradan qalırılmasına yönəlmələri sayəsində ictimai faydalı hərəkətlər hesab edilməlidirlər. Son zərurət – bu, təhlükəni aradan qaldırmaq istəyən şəxsin və ya digər şəxslərin qanuni mənafeləri, cəmiyyətin mənafeyi, yaxud dövlət mənafeyi üçün real təhlükəni, üçüncü (kənar) şəxslərin mənafeləri üçün zərərli olan təhlükəni aradan qaldırmaqdan ötrü düşdüyü vəziyyətdir¹²⁷. Deməli, son zərurət vəziyyətində hərəkət edən şəxs özünü cəmiyyətin, yaxud dövlətin və ya digər şəxslərin mənafeələrinə qarşı qoymağa səy göstərmir, etinasız davranmır və ya hamılıqla qəbul olunmuş gündəlik davranış normalarına diqqətsizlik nümayiş etdirmir, əksinə, az zərər vurmaq yolu ilə daha böyük neməti xilas etmək istəyir. Başqa sözlə, şəxs son zərurət vəziyyətində daha mühüm ictimai vəzifəni yerinə yetirir. Belə vəzifəni yerinə yetirilməməsi isə yerinə yetirilməyən başqa vəzifənin vurduğu zərərlə müqayisədə daha böyük zərərdən ibarət ola bilər. Məsələn, minik

¹²⁷ Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие крайней необходимости. Алматы, 2003, с.6.

avtomobilinin sürücüsü yolu lazım olmayan yerdən keçən azyaşlı şəxsə vurmamaq üçün, idarə etdiyi avtomobili yolun kənarında qanunun mühafizəsi altında olan obyektə doğru yönəldərək, dövlət mənafeyinə daha böyük zərər vurmali olur.

Son zərurət vəziyyətində törədilən hərəkətlər təhlükəyə və hərəkətə aid edilən iki qrup hüquqilik şərtlərinə riayət olunmaqla cinayət hesab edilmir. Mənafeyi qorxu altına alan təhlükəyə aid edilən şərtlər aşağıdakılardır:

- 1) şəxsin özünün və ya başqasının, dövlətin və cəmiyyətin mənafeyini qorxu altına alan təhlükənin yaranması;
- 2) təhlükənin mövcud olması;
- 3) təhlükənin həqiqi olması;
- 4) təhlükənin başqa vasitələrlə qarşısı alınma bilməyən təhlükədən ibarət olması.

Son zərurət vəziyyətində təhlükənin yaranma mənbəyi müxtəlif ola bilər. Belə mənbələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) konkret şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz olaraq törətdiyi sosial təhlükəli hərəkətlər;
- 2) insan orqanizmində baş verən müxtəlif fizioloji və ya bioloji proseslər (xəstəlik, rüh düşkünlüyü, aclıq və s.);
- 3) baş vermiş təbii fəlakətlər (daşqın, sel, zəlzələ, torpaq sürüşməsi, qasırğa, sunami və s.);
- 4) yüksək təhlükə mənbələrindən (təyyarə, dəmiryolu qəzasından) gözlənilən təhlükə;
- 5) müxtəlif mexanizmlərin sıradan çıxması nəticəsində yaranan təhlükə;
- 6) vəhşi heyvanların qeyri-adekvat, yaxud gözlənilməz təhlükəli hərəkətləri və s.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, əgər təhlükə mənbəyi cinayətlə bağlıdırsa, o zaman belə əməllər həm qəsdən, həm də ehtiyatsızlıqdan törədilə bilər¹²⁸.

¹²⁸ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005, s.87.

Son zərurət vəziyyəti cinayət qanunu ilə mühafizə olunan iki mənafeyin toqquşduğu yerlə yaranır və birinin (daha əhəmiyyətli olan mənafeyin) qorunub saxlanmasına digər mənafeyi (az əhəmiyyətli olanı) qurban verməklə nail olunur. Son zərurət vəziyyətində olan şəxs iki variantdan birini və öz əhəmiyyətinə görə daha mühüm olan mənafeyi xilas etmək üçün digər mənafeyi – az əhəmiyyətli olanı şüurlu surətdə pozmalı olur. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən son zərurət vəziyyətindən törədilən kriminal əməllər ictimai faydalı hərəkətlər kimi qiymətləndirilir.

N.N.Turetskinin fikrincə, son zərurətə olan subyektiv hüquq onunla şərtləşir ki, şəxsin (başqa şəxslərin, cmiyyətin və ya dövlətin mənafeyi) qanunla mühafizə olunur. Buna görə də qanunverici mənafeyərdən biri üçün təhlükə yarandığı halda digər, yəni az əhəmiyyətli mənafeyə zərər vurmaq imkanı verir. Belə halda zərər vurulması ictimai təhlükəlilikdən və cinayət hüquqaziddiliyindən məhrum edilir, bir sıra məqamlarda isə törədilən hərəkətlər ictimai faydalı xarakter daşıyır¹²⁹. Lakin bu zaman hüququn mühafizəsi altında olmayan mənafeyərin hüquqlamühafizə edilən mənafeyə zərər vurmaq hesabına müdafiəsi istisna olunur¹³⁰.

Son zərurət vəziyyətini yaradan təhlükə mövcud olmalıdır. Bu əlamətə görə son zərurət zəruri müdafiə ilə oxşardır. Son zərurətdə də təhlükənin başlanğıc və sonuncu məqamları müəyyən edilmişdir. Başlanğıc məqam onunla bağlıdır ki, qanunla qorunan mənafe bilavasitə təhlükə altına qoyulub və bu mənafeyin müdafiəsinin ləngidilməsi ona əhəmiyyətli dərəcədə zərər vurulmasına gətirib çıxara bilər. Sonuncu məqam təhlükəli vəziyyətin bitməsinə qədər uzanır. Bununla əlaqədar həm sovuşmuş, həm də gələcək təhlükə son zərurət vəziyyətini yaratmırlar.

A.V. Naumovun yazdığı kimi, təhlükə gerçək olmalı, yəni uydurma deyil, real mövcud olmalıdır. Zəruri müdafiə vəziyyətində olduğu kimi, xəyali,yəni

¹²⁹ Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие крайней необходимости. Алматы, 2003, с.7

¹³⁰ Зуев В.Л. Необходимая оборона и крайняя необходимость. Вопросы квалификации и судебной следственной практики. М., «Кросна-Лекс», 1996,с. 81.

yalnız şəxsin xəyalında mövcud olan təhlükə guya son zərurət vəziyyətində törədilən hərəkətlərin təhlükəliliyini istisna etmir və deməli, prinsipcə əməlin kriminal əməldən ibarət olduğunu da aradan qaldırmır¹³¹.

Fikrimizcə, cinayət qanunu ilə mühafizə olunan mənafeyin müdafiəsi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1) son zərurət zamanı qanunla mühafizə edilən istənilən mənafeyi – şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyini müdafiə etmək olar. Bu halda az əhəmiyyətli mənafeyin müdafiəsi zaman qanunla mühafizə olunan mənafeyə zərər vurmaq hüququ yaranmır;

2) zəruri müdafiə vəziyyətindən fərqli olaraq, son zərurət vəziyyətində zərər qəsd edənə deyil, üçüncü şəxslərə, yəni təhlükənin yaranmasında təqsiri olmayan şəxslərin mənafelərin və ya ictimai mənafelərə, yaxud dövlət mənafeyinə vurulur;

3) qanunun mühafizə altında olan digər mənafelərə zərər yalnız o zaman vurula bilər ki, qorxu yaradan təhlükəni qanunla qorunan digər mənafeyə zərər vurmaqdan başqa digər vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün olmasın. Elə buna görə də həmin hal son zərurət adlanır. Zərərin qanunla qorunan bir mənafeyə vurulması başqa mənafeyə zərər vurulmasının qarşısını almağın yeganə yoludur. Məhz bununla da son zərurət prinsip etibarilə zəruri müdafiədən fərqlənir. Bununla əlaqədar, əgər şəxsin qanunla qorunan digər mənafeyə zərər vurulmasının qarşısını başqa vasitələrlə (məsələn, qızmış öküzü öldürmək, ondan qaçmaq və s.) almaq imkanı mövcud olarsa, belə halda zərərin vurulması hüquqa uyğun sayıla bilməz;

4) son zərurət həddini aşmağa yol verməməlidir. AR CM-nin 38.2-ci maddəsinə uyğun olaraq baş vermiş təhlükənin xarakterinə və dərəcəsinə, habelə həmin təhlükənin aradan qəldarılması şəraitinə aşkar surətdə uyğun olmayan zərər vurulması və vurulmuş zərərin qarşısı alınmış zərəərə bərabər və ya ondan artıq olması son zərurət həddini aşma sayılır. Son zərurət həddini bu qaydada aşma, yalnız qəsdən zərər vurulduqda cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

¹³¹ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Mühazirə kursu. Bakı, Qanun, 1998, s. 391.

Son zərurət əməlin sosial təhlükəliliyini və onun cinayət olmasını yalnız o zaman aradan qaldırır ki, əməllə vurulan zərər qarşısı alınan zərərdən az olsun. Bu şərt də son zərurəti zəruri müdafiədən fərqləndirir. Belə ki, zəruri müdafiə vəziyyətində qarşısı alınan zərərdən hətta daha böyük zərər vurulmasına yol verilir. Burada tələb olunan yeganə şərt ondan ibarətdir ki, bunların arasında aşkar surətdə, yəni həddindən artıq uyğunsuzluq olmasın.

Son zərurət vəziyyətində belə məhdudiyyətin qoyulması düğündür, çünki son zərurət vəziyyətində, hətta bərabər zərərin vurulmasının da sadəcə olaraq əhəmiyyəti olmur. Buna görə də cinayət qanunu son zərurət vəziyyətində edilmiş hərəkətlərin qanuniliyini qarşısı alınan zərər ilə müqayisədə daha az zərər vurulması şərtinin yerin etirilməsi ilə əlaqələndirir.

Bu şərt qanunla qorunan mənafeələrin – müdafiə edilən və zərər vurulan mənafeələri hər dəfə dəyərləndirmək, onların əhəmiyyətini müqayisə etmək zərurətini nəzərdə tutur. Məsələn, insanın həyat və sağlamlığı əmlak mənafeyindən daha mühüm və üstün mənafeədir. Deməli, əmlaka vurulan zərər insan sağlamlığına vurulan zərərdən az əhəmiyyətli olacaqdır.

Son zərurət həddinin aşması faktiki olaraq son zərurət vəziyyətinin qanuniliyinin qorxu yaradan təhlükədən müdafiəyə aid olan üçüncü və dördüncü şərtlərinin birləşdirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Yəni, əvvələn, həddi aşmaq o halda mövcud ola bilər ki, qorxu yaradan təhlükənin xarakteri və dərəcəsinə aşkar surətdə uyğun gəlməyən zərər vurulmuş olsun. Son zərurət vəziyyətində edilmiş hərəkətlər, vurulmuş zərər qarşısı alınan zərərlə müqayisədə az olduğu zaman hüquqauyğun hesab oluna bilməz.

İkincisi, son zərurət həddini aşmanın mövcudluğu və ya yoxluğu qanunla qorunan mənafeəyə zərər vurulduğu şəraitlə müəyyən edilir. Zərər vurma, əhəmiyyəti daha böyük olan mənafeəyə zərər vurulmasının qarşısını almağın yeganə vasitəsi olmalıdır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, son zərurət vəziyyətində azad davranış seçimi məhdudlaşdırılmışdır, daha doğrusu məhduddur. Avtomobil sürücüsünün

hərəkətləri zahiri əlamətləri ilə formal olaraq özündə yol hərəkəti hadisəsinə gətirib çıxaran yol hərəkəti qaydalarının pozulması əlamətlərini ehtiva edir. Lakin sürücünün cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi istisna olunur, çünki o, daha dəyərli mənafeyə – insan həyatına təhlükə yaradan təhlükənin aradan qaldırılması məqsədilə hərəkət etmişdir. Başqa sözlə, sürücü son zərurət vəziyyətində olmuşdur¹³². Əlbəttə ki, bu halda sürücünün məhkum edilərək cəzalandırılması haqqında heç bir söhbət ola bilməz.

Son zərurət vəziyyətində hərəkət etmiş şəxsin davranışının sosial və hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi bununla müəyyən edilir ki, onun hərəkətləri üçüncü şəxslərin mənafeələrinin müdafiəsinə yönəlir. Artıq qeyd edildiyi kimi, üçüncü şəxslərin mənafeələri də qanunla qorunan mənafeələrdir. N.B.Berestovanın fikrincə, bununla əlaqədar olaraq belə hərəkətlər formal surətdə cinayətkar əməlin əlamətləri altına düşürlər, lakin bununla belə, onlar cinayətin əsas əlamətindən – ictimai təhlükəlilik əlamətindən məhrumdurlar¹³³. Deməli, bu halda diqqəti cəlb edən bir tezis meydana çıxır: «İnsanın son zərurət vəziyyətindəki davranışı cinayət deyildir... Çünki insanın son zərurət vəziyyətində davranışında ictimai təhlükəlilik və hüquqaziddilik yoxdur».

N.N.Turetski yazır ki, son zərurət aktı – bu, fəal və məqsədyönlü hərəkətdir. O hüquqla mühafizə olunan mənafeələri qorxu altına alan təhlükənin aradan qaldırılmasına yönələn hərəkətdir, daha dəyərli neməti xilas etmək naminə aparılan mübarizədir¹³⁴. Belə hərəkət və ya mübarizəni tədricən, yaxud qəflətən baş verən və ya yaranan situasiya doğurur. Şəxs məhz belə situasiyada, yaxud şəraitdə fəal hərəkətlər etməsi vasitəsi ilə bir növ öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmiş olur, daha əhəmiyyətli mənafeə müdafiə etmək üçün az əhəmiyyətli mənafeyə, yaxud mənafeələrə zərər vurmaq məcburiyyətində qalır. Məhz belə məcburiyyət nəticəsində edilən hərəkətlər öz zahiri əlamətlərinə görə cinayəti xatırladır. Əslində

¹³² Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие крайней необходимости. Алматы, 2003, с.7.

¹³³ Берестовый Н.П. Обстоятельства, исключющие общественную опасность и противоправность деяния, и их значение в деятельности органов внутренних дел. М., МССШМ МВД СССР, 1994, с.38.

¹³⁴ Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие крайней необходимости. Алматы, 2003, с.8.

isə bu hərəkətlər, hər şeydən əvvəl, sosial faydalı davranış aktı olması ilə təqdirəlayiq hərəkətlərdən ibarətdir. qanunverici məhz bu məqamı nəzərə alaraq, son ərurət vəziyyətində törədilmiş sosial təhlükəli əməli düzgün olaraq cinayət hesab etmir.

Son zərurət vəziyyəti ilə bağlı ikinci qrup hüquqilik şərtləri təhlükəni aradan qaldıran hərəkətlərə aşağıdakılar aiddir:

- 1) müdafiə şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin mənafeyinin mühafizəsinə yönəlməlidir;
- 2) son zərurət vəziyyətində zərər təhlükə mənbəyi deyil, üçüncü (kənar) şəxsə vurulmalıdır;
- 3) müdafiə vaxtında mövcud olmalıdır;
- 4) müdafiə son zərurət həddini aşmamalıdır;

Hüquq ədəbiyyatında son zərurət və zəruri müdafiə vəziyyəti arasındakı fərqli cəhətlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- 1) zəruri müdafiədə təhlükə həmişə insanın ictimai təhlükəli əməli ilə bağlı olduğu halda, son zərurət vəziyyətində belə təhlükənin dairəsi genişdir;
- 2) zəruri müdafiədə təhlükə hücum edənə zərər vurmaqla aradan qaldırılır, son zərurət vəziyyətində isə zərər üçüncü şəxslərə yetirilir;
- 3) zəruri müdafiədə vurulan zərəre hədd qoyulmadığı halda, son zərurət vəziyyətində vurulan zərər qarşısı alınan zərərdən az olmalıdır;
- 4) zəruri müdafiədə qəsd başqa vasitələrlə də aradan qaldırıla bilər, son zərurət vəziyyətində isə bu, yeganə vasitə olmalıdır;
- 5) zəruri müdafiə zamanı qəsd edənə yetirilən zərəre görə mülki-hüquqi məsuliyyət yaranmır, son zərurət vəziyyətində isə üçüncü şəxslərə vurulmuş ziyan (cinayət mühakimə icraatında mülki iddia qaldırılması yolu ilə – kursiv bizimdir – H.Q.) ödənilir¹³⁵.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyindən fərqli olaraq Rusiya Federasiyasının cinayət qanunvericiliyində fiziki və ya psixoloji

¹³⁵ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005, s.88.

məcburiyyətlə bağlı konkret normalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, RF CM-nin 40-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq cinayət qanunu ilə qorunan mənafelərə fiziki məcburiyyət nəticəsində vurulan zərəri, əgər belə məcburiyyət nəticəsində şəxs öz hərəkətlərini (hərəkətsizliyini) idarə edə bilməmişdirsə, bu, cinayət sayılmır.

A.V.Naumov yazır ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hal kimi fiziki məcburiyyət haqqındakı məsələ cinayət məsuliyyətinin əsaslarına dair məsələ ilə sıx bağlıdır. Məlum olduğu kimi, cinayət məsuliyyətinin əsasını hər cür ictimai təhlükəli əməl deyil, yalnız iradi əməl təşkil edə bilər. Şəxs fiziki məcburiyyət göstərilməsi nəticəsində öz hərəkətlərinə rəhbərlik iqtidarında da ola bilmədiyi hallarda, cinayət məsuliyyəti istisna olunur. Belə situasiyada törədilmiş əməl də cinayət hesab olunmur¹³⁶.

RF CM-nin 41-ci maddəsinin 2-ci hissəsi psixoloji məcburiyyət nəticəsində qanunla qorunan mənafeyə zərər vurmağagörə şəxsin məsuliyyəti məsələsini həll edir. Bu halda həm də şəxsin öz hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətini saxladığı fiziki məcburiyyət halında məsələ son zərurət qaydaları üzrə həll olunur.

Əgər psixoloji məcburiyyət zamanı (yaxud şəxsin öz hərəkətlərini idarə etmək qabiliyyətini saxladığı fiziki məcburiyyət zamanı) vurulmuş zərər qarşısı alınmış zərərlə müqayisədə az olmuşdursa, şəxsin törətdiyi əməl cinayət hesab olunmur¹³⁷.

2.4. Əsaslı risk

Əsaslı risk Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunverixiliyinə əməlin cinayət olmasını istisna edən ən son hallardan biri kimi 2000-ci ildə daxil edilmişdir. Əsaslı risk əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran halların bir, həm də ən yeni növüdür.

¹³⁶ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Mühazirə kursu. Bakı, Qanun, 1998, s. 395-396.

¹³⁷ Yəni orada, s. 396.

AR CM-nin 39.1-ci maddəsinə uyğun olaraq ictimai faydalı məqsədə nail olmaq üçün əsaslı risq nəticəsində bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılmır.

Əsaslı risq əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hal kimi ilk dəfə respublikanın qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə daxil edilmişdir. Əsaslı risqin əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hal kimicınayət qanununa daxil edilməsinin zəruriliyi uzun müddət hüquq ədəbiyyatında müzakirə predmeti olmuşdur. Praktikada rast olunan belə hallara bəzən son zərurət vəziyyətində yol verilən hal kimi qiymət verilsə də, əsaslı risqin anlayışını nəzərdə tutan nomanın cinayət qanununa daxil edilməsinə çoxdan ehtiyac yaranmışdı¹³⁸.

Deməli, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan yeniləşdirilmiş cinayət qanunvericiliyinə belə bir qanun normasının daxil edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilməli və əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində irəli atılan mühüm addımlardan biri qismində dəyərləndirilməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında söhbət gedən norma müasir dövrdə ayrı-ayrı vətəndaşların cəmiyyətdə elmi-texniki, təsərrüfat, peşə cəsarətinə əsaslanan müstəqilliyinə, sərbəstliyinə və təşəbbüskarlığına geniş meydan vermiş olur. İctimai faydalı məqsədə nail olmaq üçün əsaslı risq nəticəsində qanunla mühafizə edilən obyektlərə zərər vurulması cinayət hesab olunmur.

Təhlil edilən problem lə bağlı qanun normasının formulə edilməsini və sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktına (Cinayət Məcəlləsinə) daxil olunmasını indiki sosial-iqtisadi və siyasi yüksəliş şəraitində intensiv sosial inkişaf, elm və texnika sahəsindəki yeni ixtira və kəşflər, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, habelə sürətli inteqrasiya prosesləri zəruri etmişdir. Təşəkkül tapmış belə şəraitdə peşə funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar bəzən fəvqəladə, ekstremal şəraitdə cinayət qanunu ilə mühafizə olunan mənafelərə zərər vuran risqlə bağlı hallara yol verilir.

¹³⁸ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, Digesta, 2013, s. 313-314.

Bunlardan başqa, müasir şəraitdə elmi-nəzəri müddəaların səyli intensiv inkişafı və texniki qurğuların təkmilləşdirilməsi prosesində, hər şeydən əvvəl, əsaslı risqlə bağlı olan eksperimentlərə olan tələbatlar artır. İstehsal prosesində yeni texnologiyaların mənimsənilməsi, ayrı-ayrı hallarda isə böyük risqlə bağlı olan müxtəlif yönümlü eksperimentlərin bir növ sınaqan keçirilməsi nəticəsində qanunla mühafizə olunan mənafelərə ciddi zərər vurulur. AP CM-nin 39-cu maddəsində də məhz belə situasiyaların cinayət-hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi müəyyən edilmişdir. Qanunun bu norması tərffüfat fəaliyyətində daha aad və sərbəst atmosferin yaradılmasına, istehsalat sferasında və digər fəaliyyət sferalarında təşəbbüskarlığın həvəsləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, əsaslı risk cinayətkar əməlin cinayət olmasını istisna edən halların müstəqil bir növü kimi, öz zahiri əlamətlərinə görə bəzi cinayət cəhətdən cəzalanmalı əməllərlə oxşarlıqlara malikdir¹³⁹. Azərbaycan Respublikasının əvvəllər qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində təhlil edilən hallar müəyyən edilməmişdi. Lakin cinayət hüququ sahəsi üzrə bir çox mütəxəssislər iəsaslı risqi əməlin cinayət olmasını istisna edən hillardan biri olduğunu çoxdn idi ki, qeyd edilən hallar sırasına daxil edirdilər.

Artıq məlum olduğu kimi, əsaslı risk, hər şeydən əvvəl, peşə ilə bağlı riskdir. Müasir elmi hüquq ədəbiyyatında əsaslı risqin ən geniş yayılmış növlərinə aşağıdakılar daxil olunur:

1) elmi risk, yaxud eksperimentçinin risqi (məsələn, məlumdur ki, poliomilit vaksinini kəşf etmiş alimlər onun təsirini öz uşaqları üzərində sınaqdan çıxarmışlar);

2) istehsal-təsərrüfat risqi (istehsalat sahələrindən birində tüstü buraxan borunu təcili sökmək lazım gəlmişdir. Böyük hündürlükdə olan bu texniki quğunu adi üsulla sökmək son dərəcə baha başa gəlirdi və buna görə də bir qrup mühəndis borunu partlayış vasitəsi ilə dağıtmağı təklif etmişdir. Bu halda risk partladıcı maddənin dozasının müəyyən edilməsi ilə bağlı idi. Belə ki, səhvə yol verildiyi

¹³⁹ Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие ооснованного рисга. Алматы, Норма-К, 2002, с.9.

halda borunun yalnız özü deyil, ətrafdakı istehsalat obyektləri də havaya sovurula bilər);

3) kommersiya riski – bu, məsələn, sahibkarlıq fəaliyyətinin bank, birja, investisiya və digər növlərində bazar konyukturasının istifadəsi ilə bağlı olan riskdir¹⁴⁰.

Hüquq ədəbiyyatında **elmi-texniki risk** adlandırılan bir risk növü də yuxarıda göstərilən növlərin sırasına daxil edilir. Belə ki, elmi-texniki risk – bu, qanunla mənafeləri təhlükədə qoymaqla tədqiqatlara, praktikaya yeni metodların gətirilməsi (məsələn, bu və ya başqa xəstəliyin müalicəsi üçün səmərə verəcəyinə ümid edilən metodun tətbiqi) ilə bağlı olan riskdir¹⁴¹.

Bəs, bilavasitə risk dedikdə, nə başa düşülür? Risk ilk növbədə səmərəliliyinə böyük ümid edilən istiqamətə yönəldilir. Deməli o, hər bir mütəxəssisin şəxsi yaradıcılıqla və elmi axtarışlarla bağlı olan hüququdur.

Beləliklə, **risk** dedikdə, səmərəliliyə nail olmaq istiqamətinə malik əhəmiyyətli addım olub, özündə eyni zamanda da müəyyən təhlükəlilik dərəcəsinə ihtiva edən və şəxsin elmi yaradıcılıq axtarışları ilə bağlı olan hüququ başa düşülür.

Hansı ekstremal şəraitdə olmasından asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın risk etmək hüququ vardır. Hüquq ədəbiyyatında risk hərəkətlərinin aşağıdakı qanunauyğunluq şərtləri göstərilir:

1) cinayət qanunu ilə qorunan mənafeələrə vurulan zərər məhz risk edən hərəkətləri (hərəkətsizliyi) ilə yetirilir. Belə hərəkət (hərəkətsizlik) mütdəq ictimai faydalı məqsəd güdməlidir;

2) belə məqsədin riskdən başqa digər adi vasitələrlə əldə edilə bilməsi qeyri-mümkün olmalıdır;

3) risk zamanı meydana çıxan nəticə risk edən hərəkətlərinin doğurduğu nəticələrdən, yaxud da ehtimal olunan nəticələrdən biri kimi dərk edilir;

¹⁴⁰ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Mühazirə kursu. Bakı, Qanun, 1998, s. 397.

¹⁴¹ Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, Digesta, 2013, s. 314-315.

4) törədilən hərəkət (hərəkətsizlik) müvafiq bilik və bacarığa əsaslanmalı, məlum şəraitdə obyektiv olaraq zərərli nəticənin meydana çıxmasının qarşısını almalıdır;

5) risq edən şəxs zərərli nəticələrin qarşısını almaq məqsədi ilə lazımı tədbirlər görməlidir¹⁴².

Təhlil edilən problemə yanaşmalar ilk növbədə öz müxtəlifliyi ilə seçilmişdir. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti istehsalat-təsərrüfat risqlərinə daha çox diqqət yetirmiş və bunları qulluq və ya peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqələndirmişlər. Məsələn, V.İ.Melnikova təsərrüfat risqini peşə risqinin tərkib hissəsi hesab edirdi. Onun fikrincə, peşə risqi istənilən peşə fəaliyyəti – tibb, idman, elm, istehsalat və s. sahəsində yarana bilər¹⁴³. Keçən əsrin 80-ci illərinə aid olan u mülahizə öz məzmunu etibarilə bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. Haqqında söhbət gedən problemlə əlaqədar T. Oreşkina yazır ki, gündəlik peşə fəaliyyətindəki risq də geniş yayılmış əsaslı risqlərdən biridir və belə risq tədqiqatlar və ya sınaqların aparılması ilə müşayət olunur. Risqlə sıx bağlı olan fəaliyyət sferaları içərisində nəqliyyatı, energetikanı, faydalı qazıntıların çıxarılmasını, fəvqəladə vəziyyətlərdə xilasetmə işlərini (xilasedici xidməti), ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasını, daxili işlər orqanlarında məxidməti və s. xatırlamaq lazımdır¹⁴⁴.

AR CM-nin 39-cu maddəsində söhbət ictimai faydalı məqsədlərə nail olmaq üçün əsaslı risq haqqında gedir. Bu zaman fəaliyyətlə bağlı konkret sferalar göstərilmir. Bu isə o deməkdir ki, qanunla mühafizə olunan mənafelərə əsaslı zərərin vurulması fəaliyyət sahəsinin növündən asılı olmayaraq mövcud ola bilər.

N.N.Tretskinin fikrincə, peşə risqi sahəsi mübahisəsiz olaraq üstünlük təşkil etsə də, lakin yeganə əsaslı risq sferası deyildir. Əməlin cinayət olmasını aradan

¹⁴² Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005, s.88-89.

¹⁴³ Мельникова В.И. О профессиональном и хозяйственном риске // Советская юстиция, 1989, №10, с. 22.

¹⁴⁴ Орешкина Т. Обоснованный риск в системе обстоятельств, исключавших преступность деяния. Уголовное право, 1999, №1, с. 23.

qaldıran hal kimi, əsaslı risq özündə bəzi eksperimental situasiyaları, idmanla məşğuliyyəti, fəal xidmətin bəzi növlərini və s. də ehtiva edə bilər¹⁴⁵.

Qüvvədə olan cinayət qanunu aşağıdakı şərtlərə əməl edilməsi zamanı əsaslı (hüququayğun) hesab edir.

Əvvələn, risq o zaman qanuni hesab olunur ki, sosial faydalı məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilsin (insanların həyat və sağlamlığının xilas edilməsi, əsaslı maddi xərclərdən yaxa qurtarmaq və s.).

İkincisi, risqin əsaslı hesab olunması üçün tələb olunur ki, qarşıya qoyulmuş məqsəd risqlə bağlı olmayan hərəkətlərlə (hərəkətsizliklə)əldə edilə bilməsin. Bu baxımdan əsaslı risqlə son zərurət vəziyyətinin oxşarlığı göz qabağındadır. Əsaslı risqin son zərurət vəziyyətindən fərqi isə bundan ibarətdir ki, əgər son zərurət vəziyyətində təhlükə qorxusu aradan götürülmürsə, bunun icti mai təhlkəli nəticələrə səbəbolacağı labüd xarakter alır. Əsaslı risq zamanı isə belə nəticələrin meydana çıxması yalnız ehtimal olunur. Bundan başqa, son zərurət vəziyyətindən fərqli olaraq, əsaslı risq zamanı yol verilmiş hərəkət nəticəsində vurulmuş zərər qarşısı alınmış zərərdən xeyli çox ola bilər.

Üçüncüsü, risqə gedən şəxs (mütəxəssis) cinayət qanunu ilə qorunan mənafeyə vurula biləcəklərin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirləri görməlidir. Belə ki, AR CM-nin 39.2-ci maddəsinə uyğun olaraq göstərilən məqsədə risqlə əlaqədar olmayan hərəkətlə (hərəkətsizliklə) nail olmaq mümkün deyildirsə və risq edən şəxs bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər dəyməsini aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirləri görmüşdürsə, risq əsaslı hesab edilir.

Hüquq ədəbiyyatında belə bir mülahizə mövcuddur ki, risq edən şəxsin ...zərərli nəticələri aradan qaldıra bilən bütün zəruri tədbirləri əvvəlcədən nəzərdə tutması vacib deyildir¹⁴⁶. Belə mövqe ilə qismən razılışmaq olar, yəni bütün zəruri tədbirləri qabaqcadan görmək və nəzərdə tutmaq imkanı heç də həmişə mümkün

¹⁴⁵ Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие основанного риска. Алматы, Норма-К, 2002, с.11.

¹⁴⁶ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005, s. 89.

olmur. Lakin bu vacib olmasa da, həmişə diqqət mərkəzində olmalı, unudulmamalıdır ki, risq əksər hallarla təhlükəsiz ötürür.

Əgər şəxsin səhv edərək gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, meydana çıxmış zərərli nəticə çoxböyük olmuşdursa, o halda əsaslı risqdə hddini aşma mövcud olur və cinayət məsuliyyəti yaranır. Belə ki, AR CM-nin 39.3-cü maddəsinə uyğun olaraq bilə-bilə insanların həyatı üçün təhlükə ilə, ekoloji və ya digər fəlakət təhlükəsi ilə müşayət olunan risq əsaslı hesab edilmir.

Buna baxmayaraq, son zərurət vəziyyətindən fərqli olaraq, əsaslı risq zamanı vurulan zərər bəzən ehtimal olunan zərərdən artıq da ola bilər. Lakin belə artıqlığın özü də əməlin cinayət olmasını istisna edən halların bir növü kimi, əsaslı risqin mövcudluğunu istisna emir.

Azərbaycan Respublikasının gələcək sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni inkişafının mühüm amili qismində ölkə vətəndaşlarının cəmiyyət həyatında fəallığının gündən-günə artması çıxış edir. Buna baxmayaraq, məhz insan sosial enerjinin ilkin mənbəyi və daşıyıcısıdır. Bütün tərəqqinin fəvqündə dayanan da məhz insandır. Buna görə də onun müvafiq stimullaşdırılmasında nəhəng yaradıcılıq imkanlarının gizləndiyi istisna olunmur. Çünki insan yaradıcı, təbiətə təsir göstərməyə qadir olan varlıqdır. Onun yaradıcılıq imkanları və qurub-yaratmaq qabiliyyəti hüdudsuzdur.

Planetin indiki inkişaf şəraitində elmi-texniki tərəqqiyə müəyyən dərəcədə də əsaslı risq (risqlər) kömək edir. Əsaslı risq qanunla mühafizə olunan mənafeələrə zərər vurulması prosesində hüquqi aləmlə əhatə və təmin olunur. Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyinin əsaslı risqi Cinayət Məcəlləsinə daxil etmək haqqında qərarı da bu baxımdan müsbət qiymətləndirməlidir. Elm və texnikanın inkişafı, istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi, tərəqqiyə nail olunması sosial faydalı məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi naminə ağıllı (xeyirxah) risqə gedən şəxslərin hüquqi müdafiəsizliyi ilə əlaqədar müəyyən dərəcədə sanki tormozlanmışdır. V.Şirokov haqlı olaraq yazır ki, işgüzar

insanların hüquqi müdafiəsi təşəbbüskarlığın, elmi-texniki fikrin, təsərrüfat cəsarətinin inkişafına kömək edir¹⁴⁷.

Məhz bu amillərin mövcudluğu sayəsində cinayət qanunvericiliyi əsaslı risqə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutmur və əsaslı risq əməlin cinayət olmasını istisna edən müstəqil hallardan biri qismində özvarlığını qoriyub saxlayır.

2.5. Əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi

Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların bir növü kimi, əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi AR CM-nin 40-cı maddəsində aşağıdakı məzmununda nəzərdə tutulmuşdur: «Müəyyən edilmiş qaydada verilmiş və icrası şəxs üçün məcburi olan əmr və ya sərəncamı yerinə yetirərkən həmin şəxs tərəfindən bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılmır. Belə zərəərə görə qanunsuz əm r və ya sərəncam vermiş şəxs cinayət məsuliyyəti daşır».

Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallardan iri olmaq etibarilə bu norma cinayət qanununda ilk dəfədir ki, nəzərdə tutulmuşdur. Lakin praktikada əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi nəticəsində qanunla qorunan mənafelərə dəymiş zərərin hüququayğunluğu həmişə müzakirə predmeti olmuşdur. Məsələn, əmrin və ya sərəncamın tabelikdə olan şəxs tərəfindən icrası ilə əlaqədar qanunla qorunan mənəyin ziyan çəkməsi hallarına hərbi hissələrdə, daxili işlər orqanlarında, milli təhlükəsizlik orqanlarında, vergi polisində, gömrük xidməti orqanları və s. sahələrdə rast gəlinir.

A.V.Naumov yazır: «...Əmrin icrası nəticəsində zərər vurulmasının cinayət-hüquqi prinsiplərinin tənziplənməsi beynəlxalq cinayət hüququnda alman faşistlərinin başlıca hərbi canilərinin işi üzrə, ikinci dünya müharibəsinin qurğarmasından dərhal sonra yaradılmış Nürnberq hərbi tribunalının təsis edilməsi və fəaliyyəti ilə əlaqədar təsbit edilmişdir. Bu prosesdə müdafiə belə ir dəlil irəli sürmüşdür ki, hərbi cinayətkarlar müvafiq əmrləri və ya öz rəislərinin, ya da öz

¹⁴⁷ Широков В. Производственный риск // Хозяйство и право, 1991, №3, с. 86.

hökumətlərinin sərəncamlarını yerinə yetirmişdir. Cinayətkar əməllər də belə əmrvə sərəncamlar əsasında törədilmişdir. Buna görə də onlar üçün məcburi olan əmrləri yerinə yetirməkdən guya imtina edə bilməmişlər və deməli, indi ədalətsizcəsinə mühakimə olunurlar»¹⁴⁸.

Şübhəsiz ki, Nürnberq tribunalı bu cür təfsiri rədd edərək göstərmişdir ki, cinayətkar əmrin mövcudluğu icraçının məsuliyyətdən azad etmir, lakin cəzanı yüngülləşdirən amil (hal) kimi nəzərə alınə bilər.

Bundan sonra Avropanın bir sıra ölkələrinin cinayət qanunvericiliyi bu yolla getməyi üstün tutmuşdur. Belə ki, Fransanın 1992-ci il Cinayət Məcəlləsinə görə, qanuni hökumətin əmri ilə hərəkət etmiş şəxs, bu cür hərəkətlərin aşkar surətdə qeyri-qanuni olduğu hallar istina olmaqla, cinayət məsuliyyəti daşımır (125-4-cü maddə).

Nəzərə almaq lazımdır ki, əmr və ya sərəncam – bu, idarəetmə fəaliyyətinin bütün sahələrində verilən və yalnız hərbi idarəetmə orqanlarına aid olmayan təşkilati-sərəncamverici qərarlar və ya sənədlərin məcmusundan ibarətdir. Bu baxımdan **əmr** və ya **sərəncam** dedikdə, icra edilmək üçün məcburi hesab olunan. Rəis tərəfindən tabelikdə olan şəxslərəünvanlanan tələblər nəərdə tutulur.

Belə tələbələr şifahi və ya yazılı formada ola bilərlər. Əmər və ya sərəncamlar, onları icra edəcək şəxsə (şəxslərə) ya bilavasitə rəis tərəfindən, ya da digər şəxslər vasitəsi ilə çatdırıla bilər. Belə əmrvə ya sərəncamlar (xüsusən də hərbi əmrlər, sərəncamlar) müzakirə edilmədən, danışıqsız olaraq yerinə yetirilməlidirlər.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, əmrvə ya sərəncamın məcburiliyi (qanuniliyi) aşağıdakı bir sıra əlamətlərlə şərtləşir:

1) belə əmr (sərəncam) konkret fəaliyyət sferasında müvafiq hüquqlara malik olan şəxs tərəfindən veriləmlidir. Bu hüquqlar ona qanunla, qanunqüvvəli aktla, vəzifə səlahiyyətləri əsasında verilə bilər;

¹⁴⁸ Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Mühazirə kursu. Bakı, Qanun, 1998, s. 400-401.

2) əmr (sərəncam) onu verən şəxsin səlahiyyətləri çərçivəsində verilməlidir. Şəxs, ona həvalə edilmiş hüquq və vəzifələr çərçivəsində hərəkət etməlidir. Hüquq və vəzifələrin hüdudlarından kənara çıxma əmrin (sərəncamın) qanunsuzluğuna dəlalət edir;

3) əmr (sərəncam) lazımi formada (şifahi və ya yazı) verilməli və icraçı üçün anlaşılan olmalıdır;

4) əmr (sərəncam) konkret şəraitdə, mövcud olan vasitələrlə yerinə yetirilə bilər;

5) konkret şəraitdə qanunla qorunan obyektlərə minimum zərər vurulması¹⁴⁹.

Göstərmək lazımdır ki, əmr və ya sərəncam müəyyən edilmiş qaydaya və formaya əməl edilməklə verildikdə, tabelikdə olan şəxs üçün məcburi xarakter daşıyır. Deməli, belə əmr və ya sərəncamın icrası vaibdir və o, təxirə salınmadan yerinə yetirilməlidir.

Məcburi əmr əsasında zərər vurmağa görə cinayət məsuliyyətini, əgər o, subyektiv qiymətləndirmədə icraçı tərəfindən qanuni əmr kimi dərk edilmişdirsə, qanunsuz əsr vermiş şəxs daşıyır. Bilə-bilə (aşkar surətdə) qanunsuz əmri və ya sərəncamı yerinə yetirməklə qəsdən cinayət törətmiş şəxs onun törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti daşıyır. Əmrin (sərəncamın) qanunsuz olması icraçıda şübhə doğurmamalıdır. Bu, sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə, şəxsiyyətin mühüm hüquq və mənafələrinə (həyatına, sağlamlığına), əmlaka, iqtisadi maraqlara, ictimai təhlükəsizliyə, dövlətin konstitusiyaya quruluşuna və təhlükəsizliyinə, hərbi xidmətə, cinayət qanunu ilə qorunan digər əhəmiyyətli obyektlərə zərər vurulması ilə bağlı ola bilər. Əmrin şübhəsiz şəkildə qanunsuz olması, həmçinin əmri (sərəncamı) verən şəxsin öz səlahiyyətləri çərçivəsindən kənara çıxması, yaxud onu lazımi formada verməməsi ilə də əlaqədar ola bilər¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ, Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010, s. 294.

¹⁵⁰ Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ, Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010, s. 294-295.

Əməlin cinayət olmasını istisna edən hal kimi, əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi hərəkətlərində birgə iştirakçılığın da bəzi əlamətlərinə rast gəlinir. Belə ki, əgər zərər əmrin və ya sərəncamın icraçısı tərəfindən vurularsa, belə əmri, yaxud sərəncamı vermiş əlahiyyətli şəxs (rəis, yaxud alay komandiri və s.) də birgə icraçı kimi cinayət məsuliyyət daşıyır. Qanunsuz əmr və ya sərəncamın yerinə yetirilməməsi, o cümlədən xüsusi normalara, məsələn, AR CM-nin 328-ci maddəsinə görə, cinayət məsuliyyəti istisna olunur.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, əmrin və ya sərəncamın qeyri-qanuniliyi özünü aşağıdakı hallarda büruzə verir:

- 1) əmr və ya sərəncamın verilməsi vəzifəli şəxsin səlahiyyətinə aid olmadıqda;
- 2) əmr və ya sərəncam mövcud formaya uyğun olmadıqda¹⁵¹.

Yuxarıda göstərilənlər əmrin və ya sərəncamın hüquqilik şərtləri ilə bağlı olan məsələlərdir. Əmrin və ya sərəncamın icrasına aid edilən şərtlər isə aşağıdakılardır:

- 1) cinayət qanunu ilə qorunan mənafelərə zərər yetirilən hallarda əmri və ya sərəncamı icra edən şəxsin məsuliyyət məsələsinə baxıla bilər. Belə hallarda yetirilən ziyanın həcmi əmri icra edən hərəkətinə verilən qiymət üçün əhəmiyyətli olmur;
- 2) əmri icra edən şəxsi hərəkətləri əmrlə müəyyən edilən çərçivədən kənara çıxmamalıdır. Əmrin icrasının qeyd edilən çərçivədən kənara çıxan hərəkətlərinə görə ümumi əsaslarla məsuliyyət yaranır;
- 3) əmr və ya sərəncamın ictimai təhlükəliliyini dərk etməyərək onu icra edən şəxs qanunla qorunan mənafelərə zərər yetirdikdə, onun ancaq ehtiyatsızlıqdan törədilənəmələ görə məsuliyyəti yarana bilər;
- 4) əmr və ya sərəncamın ictimai təhlükəliliyini onu icra edən şəxs dərk etsə də, onun belə əmr və ya sərəncamı icra etməkdən çəkinmək imkanı

¹⁵¹ Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005, s. 90.

olmamışdırsa, qanunla qorunan mənafelərə zərər yetirən belə əmrin icrasına görə şəxsin məsuliyyəti yaranmır;

5) qanunsuz əmrin (sərəncamın) icrası ilə cinayət hüququ ilə qorunan mənafelərə zərər yetiriləcəyini bilə-bilə şəxsin belə əmri icra etməsi, onun barəsində ümumi əsaslarla qəsdən törədilən cinayətə görə məsuliyyət yaradır;

6) şəxs qanunsuz əmri icra etməkdən boyun qaçırdığına görə məsuliyyət daşımır¹⁵².

Qeyd etmək lazımdır ki, əmrin və ya sərəncamın icra edilməsinin qanuniliyi şərtlərinin pozulması ilə törədilən cinayət tabelikdə olan şəxsin cəzasını yüngülləşdirən hal kimi qəbul edilə bilər.

Beləliklə, AR CM-nin 40-cı maddəsi əməlin cinayət olmasını istisna edən halların müstəqil növü kimi, əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsinin cinayət-hüquqi məzmununu qanunvericilik vasitəsilə təsbit etməklə barəsində söhbət gedən əməlin heç bir ictimai təhlükəlilik və hüquqaziddilik törtmədiyini bir daha təsdiq etmiş olur.

¹⁵² Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, Digesta, 2013, s. 320-321.

NƏTİCƏ

Tədqiqat əsərinə aparılan təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Müasir şərait və cinayət hüquq elminin inkişaf tempi tələb edir ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar cinayəthüququnda bu hüquq sahəsinin müstəqil institutu kimi ciddi reqlamentləşdirilməli, təhlil edilən bütün halların təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər bundan sonra daha da sürətləndirilməlidir. Ba prosesdə «barəsində qanunda göstəriş olmayan cinayət yoxdur» prinsipinə ciddi əməl edilməlidir.

2. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinin daha da genişləndirilməsinin cinayət-hüquq siyasətinin humanist və demokratik istiqamətlərindən birini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, cinayət qanununda bununla bağlı təzahür edən boşluqların aradan qaldırılması məqsədmüvafiq hesab olunur. Cinayət hüququnun bir çox elmi müddəalarına əsaslan belə yanaşma həmçinin də praktikanın empirik tədqiqatların məlumatları və müqayisəli-hüquqi təhlillərin nəticələri ilə təsdiq edilir. Şübhəsiz ki, belə genişmiqyaslı elmi təhlillər prosesində dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin müsbət təcrübəsindən istifadə olunması məqbul sayılır.

3. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəltdiyinə görə, cinayət hüquq normalarının qeyd edilən hallarbarəsində göstərişlərinin hüquq-mühafizə orqanlarının təşkili və fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar müstəvisinə keçirilməsi zərurətinin qanunverici tərəfindən nəzərə alınmasını məqsəduyğun hesab edirik. Bu, bir tərəfdən elmi-nəzəri bazanı daha da zənginləşdirər, digər tərəfdən isə praktiki fəaliyyəti daha da təkmilləşdirmiş olardı. Bunu beynəlxalq təcrübənin statistik məlumatları və digər göstəriciləri də təsdiqləyir. Nəhayət problemin həllinə belə yanaşma hüquq-mühafizə orqanlarının ictimai qaydanın və milli təhlükəsizliyin mühafizəsi üçün fəaliyyətinin imkanlarını daha dagenişləndirərdi.

4. Əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldıran hallar barəsində istifadə edilən cinayət hüquq normalarında nəzərə çarpan boşluqların yerinin doldurulması nəzərə alınmaqla, qüvvədə olan cinayət qanununun imkanlarından daha geniş dairədə istifadə olunması sözünün böyük səmərəsini verərdi. Bu, eyni zamanda da mümkün və qarşıya çıxma bilən səhvlərdən qaçmağa, habelə yol verilmiş belə səhvlərin və çatışmazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasına əlverişli imkan yaradırdı. Praktika göstərir ki, belə situasiyalara təsərrüfat fəaliyyəti, texnikadan istifadə sferalarında daha tez-tez rast gəlinir. Bu baxımdan nəqliyyat, məişətdə və digər qrup münasibətlərində baş verən münaqişəli situasiyalar da istisna qəbul edilə bilər.

5. Əməlin cinayət olmasını istisna edən halların qüvvəsi təsəvvür edildiyindən də genişdir. İndiki inkişaf sürəti, aparılan islahatların müsbət nəticələri göstərir ki, təhlil edilən halların yaxın gələcəkdə genişlənməsi qaçılmazdır. Çünki intensiv tərəqqi proseslərin ictimai münasibətlərə keyfiyyətə yeni məzmun verdiyi kimi, əməlin ictimai təhlükəliliyini və hüquqaziddiliyini aradan qaldırmaqla bir sıra kriminal hərəkətləri cinayətsizləşdirən proseslər də özünəməxsus inkişaf sürətinə malikdir. Belə vəziyyət diqqətdən yayınmamalıdır. Belə ki, ictimai münasibətlərin sürətli inkişafı qüvvədə olan qanun normalarına əlavə və dəyişikliklərin edilməsini zəruri edir.

6. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun qüvvə mexanizminin tədqiqi belə qənaətə gətirib çıxarır ki, ictimai təhlükəlilik və hüquqaziddiliklə bağlı əlamətlər cinayət qanununda daha tam və obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməlidir, o, hər bir konkret halda məqsədə uyğun tərzdə nəzərdən keçirilməlidir. Bu baxımdan cinayət tərkibinin məzmununa və xarakteristikasına aid hər bir konkret hal dərin və ətraflı təhlillərə məruz qoyulmalıdır.

7. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun məzmununun və xarakterinin konkretləşdirilməsi məqsədi ilə qeyd olunan halların tərkibinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Çünki bu tərkib hüquqi cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olan faktların məcmusundan ibarətdir. Problemin həllinə belə yanaşma

əməlin cinayət olmasını istisna edən halların dairəsinin daha dürüst müəyyənləşdirilməsnə, habelə onların düzgün qiymətləndirilməsinə və nəhayət, oxşar halların bir-birindən fərqləndirilməsinə şərait yaratmış olardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, əməlin cinayət olmasını istisna edən halların məzmun və xarakter etibarilə düzgün qiymətləndirilməsi ədalət mühakiməsinin qarşısında duran vəzifələrin yetinə yetirilməsinə və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə kömək edir.

8. Qüvvədə olan cinayət qanununun tələblərinə ciddi əməl olunması və qanunun göstərişlərinin dürüst yerinə yetirilməsi işlərin obyektiv, tam və hərtərəfli həllinə kömək etdiyi kimi, əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar institutunun da tam realizəsinə nail olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhlil edilən halların kompleksinin öz təyinatına uyğun reallaşdırılması hüquq qaydası və qanunçuluğun keyfiyyətli təmin edilməsi isə dövlətin hüquq siyasətinin əsas istiqamətlərinin müvəffəqiyyətlərlə həyata keçirilməsinin mühüm şərtidir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

a) Azərbaycan dilində

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2012.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2012.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. Bakı, Digesta, 2005.

Ağayev İ.B. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ, Ümumi və Xüsusi hissələr: Dərslik. Bakı, Nurlar, 2010.

Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi: Dərslik. Bakı, Qanun, 2008.

Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, Elm, 1980.

Kərimov Q.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı, Azərnəşr, 1987.

Qarayev T.Y.,

Şəmsizadə R.Ə. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı, BDU, 1989.

Quliyev A.İ. Qədim Şərqi quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir. Bakı, Nurlan, 2006

Quliyev A.İ. Hüquq Ensiklopediyası. Bakı, Qanun, 2007.

Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Bakı, Maarif, 1989.

Mustafayev Ç.F. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri.-Qanun, 2014, №1.

Naumov A.V. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Mühazirə kursu. Bakı, Qanun, 1998.

Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı. Bakı, Qanun, 1996.

Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslik. Bakı Digesta, 2013.

Zahidov B.S. Narkotizm və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri. Bakı, «Bakı Universiteti», 2004.

b) rus dilində

Агаев И.Б. Состав преступления: элементы, значение. М., Юристь, 2008.

Аликперов Х.Д. Преступность и компромисс. Баку, Элм, 1992.

Аликперов Х.Д. Освобождение от уголовной ответственности. М., 1999.

Антология мировой политической мысли, Т.1. М., 1997.

Бабаев В.К. Правомерное поведение. Правонарушение. Общая теория права. Курс лекций. Нижний Новгород, 1993.

Бажанов М.И. Уголовное право Украины, Общая часть. Днепропетровский, Пороги, 1992.

Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков, 1991.

Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М., 2002.

Бентам И. Принципы законодательства. О влиянии условий времени и места на законодательства. М., 1896.

Берестовой Н.П. Обстоятельства, исключающие общественную опасность и противоправность деяния, и их значение в деятельности органов внутренних дел. М., 1994.

Бюллетень 3-й сессии ВЦКА IX созыва, №3.

Бюллетень Верховного Суда СССР, 1970, №1, с. 26.

Бюллетень Верховного Суда СССР, 1970, №5, с. 10.

Герцензон А.А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. М., 1962.

- Герцензон А.А. Уголовно-правовая теория ЖанПола Марата. М., 1958.
- Графский В.Г. История политических и правовых учений: Учебник. М., НОРМА, 2009.
- Дьяконов И.М. История древнего мира, кн.:1. М., 1983.
- Зуев В.Л. Необходимая оборона и крайняя необходимость. Вопросы квалификации и судебно-следственной практики. М., «Кросна-Лекс», 1996.
- Исмаилов И.А. Преступность и головная политика. Баку, Азернешр, 1990.
- История политических и правовых учений (Древний мир). М., 1985.
- История политических и правовых учений /Под ред. О.Э.Лейста. М.,Юрид.литр., 1997.
- История советского уголовного права. М., Госюриздат, 1948.
- История философии права. Санкт-Петербург, 1915.
- Капица П.Л. Научной и социальной подход к решению глобальных проблем.-«Вопросы философии», 1977, №1.
- Караев Т.Э. Проблемы борьбы с преступностью в Азербайджанской Республике. Баку, Элм, 1992.
- Комментарий к Уголовному кодексу РФ/Под общ. ред.Ю.И.Скуратова и В.М. Лебедева. М.,НОРМА-ИНФРА, 2000.
- Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификация преступлений. М., 2001.
- Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. М., Наука, 1986.
- Курбанов Г.С. Обстоятельства, устранившие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, Гянджлик.1991.
- Курбанов Г.С. Теоретические проблемы реформы уголовного законодательства Азербайджанской Республики. М., БЕК, 197.

- Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. МГУ, 1984.
- Курс советского уголовного права, Т. II. М., Наука, 1970.
- Курс уголовного права: В 5-ти томах, Т. I. Общая часть. М., Зерцало, 1999.
- Левицкий Г.А. Квалификация преступления (общие вопросы).- Правоведение, 1962, № 1.
- Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т II.
- Мельникова В.И. О профессиональном хозяйственном риске // Советская юстиция, 1989, №10.
- Монтескье Ш.Л. О духе законов, М., 1990
- Наумов А.В.,
- Новиченко А.С. Общая теория квалификация преступлений. М., 1978.
- Ощая теория государства и права. Академический курс, Т.2 /Под ред. М.Н. Марченко. М., Зерцало, 1998.
- Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности. Киев, 1985.
- Орешкина Т. Обоснованный риск в системе обстоятельств, исключающих преступность деяния. Уголовное право, 1999, №1.
- Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. М., Госюриздат, 1961.
- Рагимов И.М. Преступность и наказание. М., ОЛМА Медиа групп, 2012.
- Рейнгардт Н.В. Необходима оборона. Казань, 1848.
- Рубаник С.А. История политических и правовых учений. М., Юри-айт, 2012.
- Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг., М., 1953.
- Сборник постановлений Пленумов Верховного Суда СССР, 1924-1986. М., 1967.

- Слуцкий И.И. Обстоятельства, исключаящие уголовную ответственность, ЛГУ, 1956.
- Страда В. Предсловие//Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. М., Стелс, 1995.
- Стручков Н.А. Советская исправительно-трудовой политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов, 1970.
- СУ 1918 г., № 51, мад. 582.
- СУ 1918 г., № 14.
- СУ 1918 г., № 57.
- СУ 1917 г., № 1.
- СУ 1917 г., № 2.
- СУ 1918 г., № 54.
- СУ 1918 г., № 43.
- Теория государства и права. Курс лекций /Под ред.Н.И.Матузова, А.В.Малько. М.,Юристь, 1999.
- Теория государства и права /Под ред.В.М.Корельского и В.Д.Перевалова. М., ИНФРА М-НОРМА, 1997.
- Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие крайней необходимости. Алматы, 2003.
- Турецкий Н.Н. Уголовно-правовое понятие обоснованного риска. Алматы, 2002.
- Уголовный кодекс Австрии. М., Зерцало, 2001.
- Уголовный кодекс ФРГ. М., Зерцало, 2001.
- Уголовный процесс: Учебник /Под ред.Гуценко К.Ф., Зерцало, 2003.
- Чезаре Беккариа: против пыток и смертной казни // Антисери Д.Реале Дж. Западная философия от истоков до нашей дгей: В 4-х томах, Т.3. СПб., Пневма, 2002.
- Чхиквадзе В.М. Государство, демократия, законность. М., Наука, 1967.

Якубович М.И. Учение онеобходимой обороне в советском уголовном праве. М., ГОсюриздат, 1961.

c) türk dilində
Ebu Zehra M. İslam hukukunda suç və ceza. İstanbul, 1994.